پەیوەندییەکانی نێوان یەکێتی سۆڤێت و تورکیا (١٩٢٠-١٩٣٠ز) و کاریگەریی لەسەر پرسی کورد

ئارام عەلی مستەفا

کۆلێژی زانستە مرۆڤایەتییەکان، زانکۆی سلێمانی، سلێمانی، هەرێمی کوردستان، عێراق.

پوختە- مێژووی پەیوەندییەکانی ڕوسیا و دەوڵەتی عوسمانیی بۆ پتر لە ٥ سەدە دەگەڕێتەوە، کە هەندێک جار شەڕ و ململانێی سەخت و هەندێك جاری تریش، بە شێوەی ئاشتی و دۆستانەی بووە. لەو کاتەوە دەوڵەتی عوسمانیی لە سەرەتای سەدەی هەژدەیەمەوە چووە قۆناغی و لاوازبوون و هەڵوەشاندنەوە، ڕوسیا ڕۆڵێکی گرنگی لە داپچڕانی ناوچەکانی لە قەفقاز و ئاسیای ناوەڕاست و بچووککردنەوەیدا بینی. ئەگەر سیستەمی "پارسەنگی هێزەکان"یش لەنێوان وڵاتە گەورەکانی ئەوروپا لە سەدەی نۆزدەیەمدا نەبوایە، ئەوا ڕوسیا بە تەواوی دەوڵەتی عوسمانیی لەناو دەبرد .

بەڵام لە کۆتاییەکانی جەنگی جیهانی یەکەم و دوای شۆڕشی ئۆکتۆبەری ساڵی ١٩١٧ لە ڕوسیا و دوای کشانەوەی ڕوسیای سۆڤێتی لە جەنگەکە و ئاشکراکرادنی بەندەکانی پەیمانی سایکس پیکۆ و ڕێکەوتن لەگەڵ وڵاتانی هاوپەیمانیی چوارقۆڵیی، بەتایبەتی ئەڵمانیا و دەوڵەتی عوسمانیی، پەیوەندییەکان بەرەو ڕێککەوتن ڕۆیشتن، ئەوە بوو پەیمانی برێست- ساڵی ١٩١٨ لەنێوانیاندا بەسترا. دەوڵەتی عوسمانیی، هەروەك ئەڵمانیای هاوپەیمانی، بە کشانەوەی هێزەکانی ڕوسیا لە بەرەکانی جەنگ بوژایەوە و لەگەڵ ئەوەشدا، کە ڕێکەوتن لەنێوانیاندا هەبوو، بەڵام پەلاماری ناوچەکانی قەفقازی ژێر دەستی ڕوسیایان دا، بەڵام دوای دەرکەوتنی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی نەتەوەیی تورك و پەیمانی سێڤر، ئاڵوگۆڕێك لە بەرەکانی جەنگدا ڕوویدا و ڕوسیا، کە لەو کاتەدا ببوو بە ڕوسیای سۆڤێتی، هاوپەیمانێکی نوێی دۆزییەوە، کە بەرژەوەندی هاوبەشیان دژ بە دەوڵەتی عوسمانیی لەلایەك، وڵاتانی ڕۆژئاوا لەلایەکی ترەوە هەبوو. هەردوو هێزی تازە دروستبوو، ڕوسیای سۆڤێتی و حکومەتی ئەنقەرە، سودی زۆریان لەم هاوپەیمانێتییە وەرگرت. بەڵام لەم کاتەدا، کە دەرفەت بۆ کورد، بەتایبەتی لە کوردستانی عوسمانییدا دروستببوو، تا بە ئامانجەکانی بگات و هەر هیچ نەبێت لە چوارچێوەی پەیمانی سێڤردا هەندێك دەسکەوتی ناوچەیی بەدەست بێنێت، ڕوسیای سۆڤێتی، وەك یەکەم وڵات، کە پەیوەندی لەگەڵ حکومەتی ئەنقەرەدا بەست، بە هەموو شێوەیەک هاوکاری بزووتنەوەی کەمالی دەکرد و جیا لە کۆمەکی ئابووریی و پیشەسازیی و هتد، لە ئاستی نێودەوڵەتییشدا، پاڵپشت و هاوپەیمانی تورکیا بوو. ئەمەش وای کرد، لەپاڵ هەندێك فاکتەری تردا، کۆماری تورکیا لەسەر پێی خۆی

بوەستێت و کاتێك لە بیستەکان و سییەکانی سەدەی بیستەمیشدا، چەند ڕاپەڕین و بەرخودانێك لە باکوری کوردستان دژ بە ستەم و زوڵموزۆری ڕژێمی کەمالی سەری هەڵدا، ڕوسیای سۆڤێتی بە هەموو شێوەیەك، بەتایبەتیش لە بواری سەربازیی و سیاسییدا پشتیوانیی کۆماری تورکیا کرد، کە هەموو ڕاپەڕین و جووڵەیەکی نەتەوەیی کوردی بە هەموو شێوەیەکی دڕندانە سەرکوت دەکرد.

کلیلەوشەکان- ڕوسیای سۆڤێتی، تورکیا، لۆزان، سێڤر، ڕاپەڕینی ١٩٢٥، ڕاپەڕینی ١٩٣٠، کوردستانی سور.

پێشەکی

ئەگەر پەیوەندییەکانی نێوان ڕوسیا و دەوڵەتی عوسمانیی لە ساڵانی جەنگی جیهانیی یەکەمدا، بەو پێیەی سەر بە دوو بلۆکی دوژمن بەیەك بوون، لەوپەڕی خراپیدا بوبێت، ئەوا دوای ڕاگەیاندنی دەسەڵاتی سۆڤێتی لە بەشێکی ڕوسیا لە ساڵی ١٩١٧دا، ڕوسیای سۆڤێتی هەنگاوی بۆ ئاشتی و ڕێکەوتن لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانیی دەنا. دەوڵەتی عوسمانیی، کە لە ئەنجامی شکستی لە جەنگی جیهانیی یەکەم و داگیرکردنی بەشێکی فراوانی لە لایەن هاوپەیمانانەوە، دەسەڵاتی لە ئەستەمبوڵ تێنەدەپەڕی، بەپێچەوانەی پەیمانی برێست لەگەڵ ڕوسیای سۆڤێتی، کە هێشتا لە ڕووی نێودەوڵەتییەوە دانی پێدا نەدرابوو، کاری دوژمنکارانەی دژ بە ڕوسیا دەکرد هەندێك ناوچەی لە قەفقاز داگیرکرد. ئا لەم کاتەدا لە بەشێکی ئەنادۆڵ و باکوری کوردستان بزووتنەوەیەکی ڕزگارییخوازیی تورك دەرکەوت، کە دوای بەستنی کۆنگرەی سیواس و ئەرزەڕۆم و دامەزراندنی ئەنجومەنی میللی باڵا، حکومەتی تورکیای لە ئەنقەرە ڕاگەیاند و ئەگەرچی هیچ دانپێدانانێکی نێودەوڵەتی نەبوو، بەڵام پەیوەندی دیپلۆماسیی لەگەڵ ڕوسیای سۆڤێتی بەست و دوای ماوەیەکی کەم وڵاتانی ئەورووپیش، بەتایبەتی فەرەنسا و بەریتانیا ڕێکەوتنیان لەگەڵ مۆرکرد و وەك دەوڵەتێکی دیفاکتۆش لە گفتوگۆکانی کۆنفرانسی‌ لۆزاندا بەشداریی کرد و تەنانەت مەرجەکانی خۆیشی سەپاند و ئەو چەند خاڵەی پەیمانی سێڤریشی هەڵوەشاندەوە، کە هەندێك مافی بۆ کورد دەستەبەر دەکرد.

لەگەڵ ئەوەشدا ئامانجی سەرەکیی ئەم توێژینەوەیە، تیشکخستنە سەر پەیوەندی نێوان دوو دەوڵەتی دیفاکتۆ، ڕوسیای سۆڤێتی و تورکیا؛ واتە حکومەتی ئەنقەرە و کۆماری تورکیا و ئەو پەرەسەندنەی لە پەیوەندی نێوانیان، و کاریگەریی لەسەر کورد

مجلة جامعة التنمية البشرية

المجلد 5، العدد 4(2019) ؛ عدد الصفحات (16)؛ معرف الكائن الرقمي: 10.21928/juhd.v5n4y2019.pp25-40

ورقة بحث منتظمة: أُستلم البحث في 20 حزيران 2019؛ قُبل في 18 تموز 2019؛ نُشرت في 6 تشرين الأول 2019

البريد الإلكتروني للمؤلف : aram.mustafa@univsul.edu.iq

حقوق الطبع والنشر ©2019 ئارام عەلی مستەفا. هذه مقالة الوصول اليها مفتوح موزعة تحت رخصة المشاع الإبداعي النسبية - CC BY-NC-ND 4.0

لە باكوری كوردستان و پشتقەفقازدایە، بەڵام بۆ تەواوكردنی وێنەكە، پێویست دەكات وەڵامی هەندێك پرسیاری سەرەكیی بدرێتەوە، وەك: بۆچی ڕوسیای سۆڤێتی پەیوەندی بە حكومەتێكەوە كرد و پەیمانی لەگەڵدا بەست، كە هێشتا لەلایەن كۆمەڵگای نێودەوڵەتییەوە دانی پێدا نەنرابوو؟ ڕوسیای سۆڤێتی چی لەو پەیوەندییە دەستدەكەوت؟ ئەو پەیوەندییە چۆن كاریگەریی لەسەر لەسەرپێوەستان و پتەوبوونی حكومەتی توركیا لە ئەنقەرە لە ناوخۆ و ئاستی نێودەوڵەتییدا دەكرد؟ چۆن ئەو پەیوەندییە كاریگەریی لەسەر خەباتی كورد، بەتایبەتی لە باكوردا دەكرد و بۆچی ڕوسیای سۆڤێتی ئەو هەڵوێستە نادۆستانەیەی بەرامبەر بە ڕاپەڕینەكانی كورد لە بیستەكاندا و هەروەها قەوارەی ئۆتۆنۆمی كوردستانی سور لە كۆتایی بیستەكاندا هەبوو؟

بۆ وەڵامی ئەم پرسیارانە، توێژەر ناچار دەبێت، بۆ مێژوویەكی پێش دروستبوونی حكومەتی توركیا لە ئەنقەرە و كۆماری توركیا بگەڕێتەوە، ئەگەرچی كاریگەریی لە قەبارەی توێژینەوەكە دەكات.

ئامانجی توێژینەوەكە: دەستنیشانكردنی قۆناغە سەرەكییەكانی گەشەسەندنی پەیوەندییەكانی نێوان ڕوسیای سۆڤێتی و حكومەتی ئەنقەرە و دواتر كۆماری توركیا؛ تیشكخستنەسەر هەلومەرج و هۆكارەكانی دروستبوون و گەشەسەندنی ئەو پەیوەندییانە؛ هەروەها كاریگەرییان لەسەر ڕەوشی كورد و خەباتی لە بیستەكانی سەدەی بیستەمدا.

پێكهاتەی توێژینەوەكە: توێژینەوەكە، سەرباری پوختە و پێشەكی، لە دوو تەوەر و شەش باس، هەروەها دەرئەنجام بە زمانی كوردی و دوو پوختە بە زمانی ئینگلیزی و عەرەبی لەگەڵ لیستی سەرچاوەكان پێكهاتووە.

تەوەری یەكەم
پەیوەندییەكانی ڕوسیای سۆڤێتی و دەوڵەتی عوسمانیی لە قۆناغی دوای جەنگی جیهانی یەكەم

١.١ پەیوەندییەكانی ڕوسیای سۆڤێتی و دەوڵەتی عوسمانیی دوای جەنگی جیهانی یەكەم

دوای سەركەوتنی شۆڕشی ئۆكتۆبەر لە ڕوسیا لە تشرینی دووەمی ١٩١٧ دا، بەرەی قەفقازی جەنگی یەكەمی جیهانی هەڵوەشێنرایەوە و هەزاران سەربازی ڕوسی سەنگەرەكانی خۆیان چۆڵكرد. هەلێكی زۆر بۆ بەدەستهێنانی ئاشتی لەبەردەم دەوڵەتی عوسمانی پەیدابوو، بەڵام ئەمان بەپێچەوانەوە، داگیركردنی قەفقازییان لاباشتر بوو، كە سەركێشییەكی سەربازیی بوو. سەركردەكانی توركە لاوەكان، لە كاتێكدا هەوڵیان دەدا ئەم نەخشەیە جێبەجێبكەن كە ٦٠٠ هەزار سەربازیان لە بەرەكانی جەنگدا لەدەستدابوو. (Дружба, № 05,2003: 41-42)

سوپای ڕوسیا، كە لە كاتی ئۆپەراسیۆنەكانی بەرەی قەفقاسدا، چووبووە قوڵایی ئەنادۆڵ و ڕێگای ترابزۆن - ئەرزەڕوم، ڕۆخەكانی باشووری دەریاچەی وانەوە. ناوچەی داگیركاریی ڕوسیا هەموو ئەو ناوچانەی گرتبووەوە، كە بە ناوچەی ئەرمەننشین ناسرابوون و لە ڕابردوودا كەوتبوونە ناو سنوری دەوڵەتی عوسمانییەوە. دوای شۆڕشی ئۆكتۆبەری ساڵی ١٩١٧، دۆخی ئەو ناوچانە زۆر بە سەختی گۆڕدرا، كە ڕوسیا لە بەرەی ڕوسی – توركی داگیری كردبوون. ٢٩ كانونی یەكەمی ١٩١٧بانگەوازی كۆمیساریی نەتەوەیی سەبارەت بە "ئەرمینیای توركی" بڵاوكرایەوە، كە ستالین ئامادەی كردبوو. لەو بانگەوازەدا ئاماژە بە بردنەدەرەوەی سوپای ڕوسیا و سپاردنی بە میلیشیای ناوخۆیی ئەرمەنی لەو ناوچانەدا كرابوو، كە دانیشتوانەكەی ئەرمەن بوون. ٣١ كانونی یەكەمی ١٩١٧ ئاگربەستێك لەنێوان فەرماندەیی ڕوسی و توركیدا مۆركرا. یەكسەر دوای ئەمە، بەرەكە هەڕەمەكیانە هەرەسی هێنا. سەربازە ڕوسەكان سەنگەرەكانیان چۆڵكرد و بێ پرس بەرەو ڕوسیا گەڕانەوە. ئەو هەواڵەش سەبارەت بە دەستپێكردنی دانوستاندنی ئاشتیی بەلشەفیكەكان لەگەڵ ئەڵمانیا و هاوپەیمانانی لە برێست ڕۆڵی گەورەی لە هەڵوەشاندنەوەی بەرەی جەنگدا هەبوو. بەڵام سوپای تورك ئەو هەلە لەبارەی قۆستەوە و لە ١٢ شوباتی ١٩١٨دا ئاگربەستەكەی پێشێل كرد و دەستی بە پەلاماردان كرد و بواری بە دروستكردنی میلیشیای ئەرمەنی نەدا، هەروەك لە بانگەوازەكەی كۆمیساریی نەتەوەییدا ڕەچاوكرابوو.(http://www.abkhaziya.org/books/system_history/stanovlenie_1918)

١.١.١ پەیمانی برێست ١٩١٨ و ڕێكەوتن لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی

دوای ئەوەی حكومەتی سۆڤێتی لە ٨ ی تشرینی دووەمی ساڵی ١٩١٧ بانگەوازی ئاشتی بڵاوكردەوە و پێشنیاری ئاگربەستی دەمودەست و گفتوگۆی ئاشتی بۆ باڵوێزی وڵاتانی هاوپەیمان كرد.(Документы внещней политики1917,1959: 16-17)

پەیمانی ئاشتی برێست دوای دەرچوونی ڕوسیا لە جەنگی جیهانیی یەكەم، لە ٣ مارتی ١٩١٨دا لەنێوان ڕوسیای سۆڤێتی لەلایەك و وڵاتانی هاوپەیمانیی چوارقۆڵیی بلۆكی ئەڵمانیا، بەبێ بەشداربوونی وڵاتانی بەرەی ئەنتانت؛ واتە بەریتانیا و فەرەنسا و وڵاتانی تر لە بەرەی دژ بە هاوپەیمانی چوارقۆڵیی، هاوپەیمانانی پێشووی ڕوسیا، مۆركرا. ئەم پەیمانە بە چەند وتوویژێكی دوولایەنەی نێوان نوێنەرانی سۆڤێتی و ئەڵمانیا هەر لە ٢٠ تشرینی دووەمی ١٩١٧، بە ماوەیەكی زۆر كورت دوای سەركەوتنی بەلشەفیكەكان لە شۆڕشی ئۆكتۆبەر و دەرچوونی ڕوسیا لە جەنگی جیهانیی یەكەمدا دەستی پێكرد. لە سەرەتادا هەردوولا لەسەر ئاگربەستی كاتیی ڕێككەوتن و لەشكرەكانیان لە جێگای خۆیاندا وەستان.(Лазарев,1960:60-61) دوای مشتومڕێكی زۆر، كە بە چەندان كۆبوونەوە قۆناغ تەواو بوو، لە ٣ مارتی ١٩١٨ لایەنەكان ڕێكەوتنێكیان مۆركرد، كە لە ١٤ بەند و ٢ پرۆتۆكۆڵی كۆتایی و ٤ ڕێكەوتنی تەواوكاریی لە نێوان ڕوسیا و هاوپەیمانییە چوار قۆڵییەكە پێكهاتبوو.(Потёмкин,1941: 345-346)

بەپێی مادەی چواری پەیمانی برێست، دەبوو ڕوسیا بە هەموو توانایەكیەوە هەوڵ بۆ كشانەوەی دەمودەست لەو هەرێمانەی ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ بدات و بە شێوەیەكی قانونیی بۆ توركیای بگێڕێتەوە، هەروەها بەبێ دواكەوتن هێزەكانی لە ئەردەهان، قارس و باتوم بكێشێتەوە، كە كورد و ئەرمەننشین بوون. بە هەمان شێوە دەستنەخاتە ناو ڕێكخستنەوەی پەیوەندییە نیشتیمانیی و نێودەوڵەتییەكان و كاروباری دەوڵەتیی – یاسایی و نێودەوڵەتیی – یاسایی ئەو ناوچانە و بەڵكو پرسی ڕێكخستنەوەی ئەو هەرێمانە بۆ دانیشتوانەكەی بە ڕێكەوتن لەگەڵ وڵاتانی دەوروبەردا، بەتایبەتی توركیا بەجێ دەهێڵێت.(رسول،٢٠٠٨: ١٦٦)

لە بەرامبەر ئەو مەرجانەیشدا، كە لە پێشنیارەكەی ئەڵمانیا بۆ ڕوسیا دانرابوون، دەبوو ڕوسیا بێجگە لە دەستدانی پۆڵۆنیا و وڵاتانی بەڵتیك لە ڕۆژئاوادا، كوردستان و لوڕستان بۆ دەوڵەتی عوسمانی بەجێبهێڵێت، ڕوسیا بەشێك لە ئەرمینیای توركی، بەو ناوچانەیشەوە كە كوردنشین بوون، كە زووتر داگیری كردبوون، لەگەڵ باكوری ئێران، بە بەشێك لە كوردستانیشەوە بەردەكەوت.(Лазарев,1989: 210-211)

بەریتانیا و فەرەنسا زۆر لەوە دەترسان، كە ڕوسیا سنورەكانی باشوری وڵاتەكەی لەسەر حسابی داگیركردنی ئەرمینیای توركی و كوردستان و دەستبەسەرداگرتنی تەنگە

ئاوییەکان و کۆنترۆڵکردنی ئەستەمبوڵ فراوان بکات. ئەمەش هەڕەشەیەکی گەورە بوو بۆ بەرژەوەندییەکانی ئەو وڵاتانە لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا.(Уткин,2001: 124-125)

لە تەموزی ساڵی ١٩١٨ گۆڕانکارییەکی ترسناك لە ڕوسیا ڕوویدا، ئەو تەڵەیەی بۆ بەلشەڤیکەکان دانرابوو، دەستی خستبووە بینە قاقایان، لە ئۆکراینیا و لە باشور ئەڵمانەکان هەڕەشەیان لێ دەکردن و بوونی ژمارەیەکی زۆریش لە دیلی چیکوسلۆڤاکی لە ڕوسیا هانی هاوپەیمانانی دەدا پەلاماری مۆسکۆ بدەن. هەردوولا لە هێزەکانی هاوپەیمانان و ئەڵمانەکانی دوژمنیان لە ڕوسیا، بۆ ئامانجێکی هاوبەش، هاوکاری یەکتریان دەکرد، کە سەکوتکردنی بەلشەڤیکەکان بوو. لەگەڵ ئەوەشدا، کە ئەم وڵاتانە بە ڕەسمی جەنگیان دژی ڕوسیا ڕانەگەیاندبوو، بەڵام ڕێگایان بۆ نانەوەی ئاژاوە دژ بە سۆڤێت دەدۆزیەوە و بەتایبەتیش لە ڕێگەی هاوکاری سەرکردە نەیارەکانی شۆڕش و کۆمەکیان بە چەك و پارەوە.(نەرو،١٩٨٣: ٢٤٤)

وڵاتانی ئەنتانت لە پشتقەفقازدا، واتە ئەو بەشەی قەفقاز وەك ئەرمینیا و ئازەربایجان و گورجستان، کە هاوسنوری ئێران و دەوڵەتی عوسمانیی بوو، چالاکانە دەستوەردانیان لە گەشەی ڕەوشەکەدا نەدەکرد، چونکە هێزی پێویستیان لە ناوچەکەدا نەبوو. هەوڵی ئەو ئینگلیزانەیش لە مانگی ئابی ١٩١٨دا باکۆیان گرتبوو، بۆ ڕێگریی لە داگیرکردنی شارەکە لەلایەن تورکەکانەوە، بێ ئاکام بوو. لە ئەیلولی ١٩١٨دا سوپای تورکیا چووە ناو باکۆوە و تا کۆتایی جەنگ لەوێ مایەوە.(Сидоров,2006: 49) هەرچەندە ڕێکەوتنامەی برێست ئاشتی لە نێوان دەوڵەتی عوسمانی و ڕوسیای سۆڤێتیدا بەرقەرارکردبوو، بەڵام حکومەتی تورکە لاوەکان بە داگیرکردنی پشتقەفقاز، لە کۆتایی نیسانی ١٩١٨ دا قارس و باتومیشیان داگیرکرد. سیخوڕەکانی ئەنۆر پاشا، سەرکردەی تورکە لاوەکان چالاکانە لەناو دانیشتوانی ئەلکساندرەپۆل، بە کوردیشەوە دا دەهاتن و دەچوون. کاتێك لە ١٥ ی ئەیلولی ١٩١٨ دا، لەشکری تورك باکۆیان داگیرکرد، قەسابخانەیەکی خوێناوییان دروستکرد.(Дружба № 05,2003: 41-45)

ئاشکرایە، کە سەرکەوتنی شۆڕشی دیموکراتی ڕوسیا لە شوباتی ١٩١٧بەو شێوەیە قازانجی بۆ کورد دەبوو، بەپێچەوانەی شۆڕشی ئۆکتۆبەری ساڵی ١٩١٧ەوە، کە بووە هۆی هەرەسهێنانی بەرەی قەفقاز و هەر بەو هۆیەشەوە، کە تورکەکان توانیان پشتقەفقاز داگیربکەن و بشچنە ناو باکوری قەفقازەوە. تەنیا هێزێکیش کە ڕووبەڕوویان بووەوە، هێزی ئەرمەنە ناسیونالیستەکان بوو، کە پێشتریش هاوشانی ڕوسەکان دژ بە لەشکری تورك دەجەنگین، ئەگینا لەوە بوو تورکەکان بتوانن بەرەو باکور، تا ڕۆخەکانی ڕووباری ڤۆلگا هەڵبکشێن.(Павлович,1956: 28)

بەم شێوەیە، پشتقەفقاز، دوای مۆرکردنی پەیمانی برێست، کەوتە بندەستی وڵاتانی هاوپەیمانیە چوارقۆڵییەکەوە. هەرچەندە بە هۆی ئەوەی ڕێکەوتنی نێوان کۆمارەکانی پشتقەفقاز لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانیدا زۆری نەخایاند و بەپێی ئاگربەستی مۆدرۆس لە ٣٠ تشرینی یەکەمی ١٩١٨، هێزەکانی خۆی لە قەفقاز کێشایەوە. بەڵام هێزێکی بەریتانی لە ئێرانەوە هات و شوێنی هێزەکانی تورکی گرتەوە و لە ٢٥ کانونی یەکەمی ١٩١٨دا چوونە ناو تفلیسەوە، نوێنەرانی فەرەنسا و ئەمریکاش بە دوایاندا گەیشتن.
(http://www.abkhaziya.org/books/system/_history/stanovlenie_1918)

بەریتانیا لە تەموزی ١٩١٩دا بڕیاری کشانەوەی لە خاکی ڕوسیا دا و لە پاییزی هەمان ساڵدا، هێزەکانی بەریتانیا، ئەمریکا و فەرەنسا ناوچە ئەوروپییەکانی باکوری ڕوسیایان چۆڵکرد و هێزەکانی بەریتانیا ناوچەکانی کەناری دەریای قەزوێن و پشتقەفقازیشیان لە مارتی ١٩٢١دا چۆڵکرد. بەڵام بڕیاری هاوپەیمانان بۆ دەستهەڵگرتن لە داگیرکاریی، ئەوەی نەدەگەیاند، کە ئەوان ئامادەی دروستکردنی پەیوەندی لەگەڵ مۆسکۆدا بوون. ئەنجومەنی سەرکردایەتی ئەنتانت بڕیاری ئابلۆقەی ئابووریی دژ بە ڕوسیای سۆڤێتی ڕاگەیاند و داوایشی لە هەموو وڵاتانی تری جیهان کرد، هەمان هەنگاو بنێن. (Сидоров,2006: 92-93)

جەنگی ناوخۆیی لە ساڵەکانی ١٩١٩ و ١٩٢٠دا لە ڕوسیای سۆڤێتی بەرپا بوو و سۆڤێتەکان بە تەنیا دژ بە شەپۆلی دوژمنان دەجەنگان و تەنانەت لە ١٧ بەرەوە هێرش دەکرایە سەر سوپای سور. سەیر نییە، کە هەر یەکە لە بەریتانیا، فەرەنسا، ئەمریکا، ئیتالیا، سێربیا، چیکۆسلۆڤاکیا، ڕۆمانیا، وڵاتانی باڵتیك، پۆڵۆنیا و ژمارەیەکی زۆر لە سەرکردە ڕوسە نەیارەکانی شۆڕش دژی سۆڤێت دەجەنگان. بەرەی جەنگیش هەر لە ڕۆژهەڵاتی سیبیریاوە تا دەگەیشتە باڵتیك و کرێم دەکشا.(نەرو،١٩٨٣: ٢٤٦)

بەڵام سەرکەوتنی وڵاتانی ئەنتانت بەسەر ئەڵمانیا و هاوپەیمانەکانی و مۆرکردنی ئاگربەستی کۆمپیۆن لە ١١ تشرینی دووەمی ١٩١٨، کە هەموو ڕێکەوتن و پەیمانەکانی پێشووی ئەڵمانیای هەڵوەشاندەوە، هەموو ئەمانە دەرفەتی بۆ ڕوسیای سۆڤێتی ڕەخساند تا بتوانێت لە ١٣ تشرینی دووەمی هەمان ساڵدا، واتە دوای ٢ ڕۆژ پەیمانی برێست هەڵبوەشێنێتەوە، بەمەش توانی بەشێکی زۆر لە ناوچەکانی ئۆکراینیا، بێلۆڕوسیا و باڵتیك داگیربکاتەوە، و لە قەرەبووکردنەوەی ئەڵمانیاش بە بڕی ٦ ملیار مارکی ئەڵمانی بە شەش جار ڕزگاری ببێت. بەڵام لە سەندنەوەی ناوچە کوردنشیینەکانی پشتقەفقاز و قارس و ئەردەهاندا سەرکەوتوو نەبوو، یاخود هیچ هەوڵێکی بۆ نەدا.(Потёмкин,1941: 348-350)

ڕێکەوتنی برێست نەك تەنیا بواری بۆ دەوڵەتی عوسمانیی و هاوپەیمانانیان ڕەخساند بۆ ماوەیەك لە هەرەسهێنان و ژێرکەوتن لە جەنگی جیهانیی یەکەمدا ڕزگاریان ببێت، بەڵکو بە هەڵوەشاندنەوەی بەرەی قەفقاز دەستی دەوڵەتی عوسمانیی لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بە کوردستانیشەوە واڵاکرد، بەمەش بێجگە لە دووبارە دەستپێکردنەوەی زوڵم و زۆر و تاڵانکاریی لە بەشێکی کوردستاندا، دووبارە دابەشکردنەوەی خاکی کورد و دانیشتوانەکەی و دابڕانی بەشێکی گەورەی خاکی کوردستان لە پشتقەفقاز، کە ئاشکرایە بە زیان داهاتووی کوردی پشتقەفقاز دەگەڕایەوە.

٢.١.١ کۆنفرانسی ئاشتی پاریس، هەڵوێستی ڕوسیای سۆڤێتی و تورکیا

پەیمانی ئاشتی لە ١٠ ی ئابی ١٩٢٠ دا، لە شاری سێڤری قەراغ پاریس، وەك بەشێك لە ئەجینداکانی کۆنفرانسی ئاشتی لە نێوان دەوڵەتی عوسمانی لەگەڵ بەریتانیا، فەرەنسا و چەند وڵاتێکی تر مۆرکرا، بەڵام ڕێگە بە ڕوسیای سۆڤێتی نەدرا، بەشداری لە مۆرکردنی پەیمانی سێڤری بکات.

پێش کردنەوەی کۆنفرانسەکە و دواتریش لە کاتی بەستنیدا، گفتوگۆ لەسەر ئەوە دەکرا، کە ڕوسیای سۆڤێتی، یان ئەو قەوارە دەوڵەتییانە بەشداری بکەن، کە دوای هەرەسهێنانی ئیمپراتۆریی ڕوسیا دەرکەوتبوون و ململانێیی ئەوەشیان دەکرد، کە ئەوان میراتگری قانوونی ڕوسیان. تەنانەت باس لەوە دەکرا، کە باڵوێزی ڕوسیای تزاریی پێشوو لە پاریس مافی بەشداریی بۆ شاندی ڕوسی لە کۆنفرانسەکە دەستەبەر کردبوو، بۆ ئەو مەبەستەش، گفتوگۆی لەگەڵ نوێنەری سێ حکومەتەکەی ئەرخانگل، جەنەراڵ دینیکین و ئەدمیراڵ کۆڵچاکدا هەبوو، کە دوای گرتنەدەسەڵاتی بەلشەڤیکەکان، چەند حکومەتێکیان لە زۆر ناوچەی ڕوسیا، بەتایبەتی لە باشور و لە سیبیریادا دژ بە بەلشەڤیکەکان دروستکردبوو. بەڵام وەك دوا سەرەکوەزیرانی حکومەتی ڕوسیا لە بیرەوەرییەکانیدا دەڵێت:"پرسەکە سەبارەت بە بەشدارییمان لە کۆنفرانسەکەدا نییە، بەڵکو ئەوەی هەر کەسێك نوێنەرایەتی ڕوسیا بکات، ناتوانێت پێگەی قانوونی وای هەبێت، کە ڕازیبوونی یان پرۆتێستی هیچ نرخێکی هەبێت".(Коковцов,1933: 491)

وڵاتانی ئەنتانت، لەگەڵ ئەوەشدا، کە نکوڵیان لە ڕۆڵی سوپای ڕوسیادا لە سەرکەوتنیان بەسەر ئەڵمانیا و هاوپەیمانانیدا نەدەکرد، بەڵام ڕوسیایان نەهێنایەوە کۆنفرانسەکە لەبەر چەند هۆیەك:

1. ڕوسیایان بە "ناپاکیکردن لە بەرژەوەندی هاوپەیمانان" تۆمەتبار دەکرد، ئەویش بەوەی ڕوسیا لە ٣ مارتی ساڵی ١٩١٨دا ڕێکەوتنی ئاشتی لەگەڵ ئەڵمانیادا مۆرکردبوو و لە جەنگەکە چووبووە دەرەوە. بەم شێوەیە ڕوسیا زۆر بە زەقی پێشێلی ئەو بڕیارەی هاوپەیمانانی سەبارەت بە بەشدارییبنەکردنی لە دانوستانی تاکلایەنە لەگەڵ دوژمنانی هاوبەشدا کردبوو.
2. وایان دادەنا، کە ڕژێمی بەلشەڤی دیاردەیەکی کاتییە و بە نیاز نەبوون دانی پێدا بنێن، بانگکردنی نوێنەرەکانیشی بۆ بەشدارییکردن لە کۆنفرانسەکەدا، دەبووە دانپێدانانی ڕاستەقینە.
3. بڕیار بوو تەنیا وڵاتانی سەرکەوتووی جەنگ بەشداریی بکەن، گوایا ڕوسیاشبە ژێرکەوتووی جەنگەکە دانرابوو. (Ульченко,2003:51)

ڕوسیا لەوە دەترسا، کە لە ئەنجامی ئامادەنەبوونی لە کۆنفرانسەکەدا، پرسی تەنگە ئاوییەکانی بسفۆر و دەردەنێل و کۆنترۆڵی دەریای ڕەش بەپێچەوانەی بەرژەوەندی ئەوەوە یەکلا بکرێتەوە. ئەمەش لە کۆنفرانسەکەدا رووی دا و بە پێی بەندی ٣٧، نەدەبوو ئابلۆقەی تەنگە دەریاییەکان بدرێت و ئازادی هاتووچۆ لە تەنگە دەریاییەکان و دەریای ڕەشدا بە کەشتیە جەنگیەکانیشەوە چ لە کاتی ئاشتی و چ لە شەڕدا سنوردار بکرێت.(Ульченко,2003:51) ئەمەش مەترسیەکی ئابووری و ستراتیژیی بۆ دەوڵەتی سۆڤێتی هەبوو، بەتایبەتیش وڵاتانی ڕۆژئاوا ڕاستەوخۆ بەشداریی گەمارۆ و هێرشی سەر ڕوسیای سۆڤێتی دەکرد.

وڵاتانی براوەی جەنگ لە پەیمانی سیڤەردا دەوڵەتی عوسمانیان لە چەك داماڵی بوو، ڕێگەیان تەنیا دابوو هێزێکی چەکداری بچوکی ٥٠ هەزار کەس هەبێت، سوپای جەندرمە پتر لە ٣٠ هەزار کەس نەبێت، بەشی تایبەتی بۆ پشتیوانیکردنی سوپای جەندرمە و چاودێریی سنورەکان، کە پتر لە ١٥ هەزار کەس نەبێت لەگەڵ هێزێکی تایبەتی ٧٠٠ کەسی سوڵتان. دەبوو هەموو هێزە سەربازییەکانی تر هەڵبوەشێندرێنەوە، تۆپخانەی مەیدانیی و قورس لە تورك قەدەغەکرابوو، تەنیا ڕێگە بە یەك بەتاری تۆپی چیایی لە ٥ تۆپ بۆ هەزار سەرباز دەدرا، ئەویش تەنیا لە هێزی پشتیوانیدا. بەم شێوەیە، لە سوپای تورکیدا دەبوو تەنیا ١٥ بەتاری تۆپی چیایی بە ژمارەیەکی سنورداری گولەتۆپەوە هەبێت.(Поцхверия,1992: 34)

ئەو هیوا درۆیەی وڵاتانی ئەوروپی، بەتایبەتی بەریتانیا لە ڕێگەی سێ بەندەکەی پەیمانی سیڤەرەوە لە لای کورد و سەرکردەکانی دروستیان کردبوو، هێشتا ماوەیەکی زۆر کورت بەسەر مۆرکردنیدا تێنەپەڕی بوو، زیندەبەچاڵکرا، تەنانەت، هەر وەکو لازەریڤ دەڵێت:"سیڤەر بەڵگەنامەیەك بوو، کە بە مردوویی لەدایك ببوو، تەنانەت پرسی پێداچوونەوەی خەریك بوو لە ڕۆژی دوای مۆرکردنیەوە پەیدا بوو. لە خۆڕا نییە، کە هیچ یەکێك لەو وڵاتانەی مۆریان کردبوو، جگە لە ئیتالیا، هیچیان پەسەندیان نەکرد. تەنانەت حکومەتی سوڵتانیش پەسەندی نەکرد، کە بۆ خۆی قوربانییەکی بێدەسەڵاتی دیپلۆماتیی ئەنتانت بوو.(Лазарев,1989: 192)

٢.١ بزووتنەوەی ڕزگاریخوازیی نەتەوەیی تورك

دەوڵەتی عوسمانی، کە لەپاڵ بلۆکی ئەڵمانیادا لە جەنگی یەکەمی جیهاندا شەڕی دەکرد، شکستی هێنا و بەکردەوەش بەرەو هەڵوەشاندنەوە دەچوو. لە سەرەتای ساڵی ١٩١٩ دا پارتی "حوڕییەت و ئیئتیلاف"، کە ئاڕاستەیەکی سەر بە بەریتانیای هەبوو، دەسەڵاتی گرتە دەست. وڵاتانی ئەنتانت بە ئاشکرا دەستیان بە دابەشکردنی دەوڵەتی عوسمانیی کرد. لەم هەلومەرجەدا لە ئەنادۆڵ بزووتنەوەیەکی ڕزگاریی بەڕێبەریی مستەفا کەمال ڕابوو، کە ئەو دەمی لە لایەن حکومەتی سوڵتانەوە بۆ ئەنادۆڵ نێردرابوو، بەڵام دەستی بە ڕێکخستنی ناوەندێکی سەرکردایەتی بۆ خەبات دژ بە هێزە داگیرکەرە ئەوروپییەکان کرد، کە نەك تەنیا تورك، بەڵکو کوردیش چالاکانە بەشداریی تێدادەکرد. بەتایبەتیش، کە مستەفا کەمال لەو سەردەمەدا لە ئامەد فەرماندەیی سوپای دووی دەکرد، لەوێ پەیوەندییەکی باشی لەگەڵ ناودار و سەرداری خێڵە کوردەکاندا پەیداکردبوو.(زنار سلوبی،١٩٩٧: ٥٨)

جەنگی سەربەخۆیی لە تورکیا، کە لە مێژووناسیی سۆڤێتیدا جەنگی ڕزگاریی نیشتیمانی گەلی تورکیا یان شۆڕشی کەمالیستەکان ناودەبرێت، لە نێوان ١٩ ئایاری ١٩١٩ – ٢٩ تشرینی یەکەمی ١٩٢٣دا بە ڕێبەریی مستەفا کەمال دژ بە بەریتانیا، ئیتالیا، فەرەنسا، یۆنان و ئەرمینیا بۆ دامەزراندنی ڕژێمی کۆماریی بوو.

بزووتنەوەی ناسیونالیستی تورك لە نیوەی دووەمی ساڵی ١٩٢٢ دا سەرکەوتنێکی گەورەی لە جەنگەدا بەدەستهێنا، بۆ ئەمەش چەند فاکتەرێك هەبوو: لە بەرەی ڕۆژئاوادا، تورکەکان توانیان لە ١٨ ئەیلولی ١٩١٩ دا دوا سەربازی یۆنانی لە تورکیا دەربکەن، کە دوای ئەوەی لە ئایاری ١٩١٩ دا هێزیان لە ئیزمیر دابەزاندبوو، بەرەو ئەنادۆڵ جووڵابوون؛ لە بەرەی ڕۆژهەڵاتدا: لە ئەیلولی ١٩١٩ دا شەڕ لەگەڵ ئەرمینیا دەستی پێکرد و بە سەرکەوتنی تورکەکان کۆتایی‌هات؛ لە بەرەی باشوریشدا، لە کانونی دووەمی ١٩٢٠ دا شەڕ دەستپێیکرد و لە نیوەی یەکەمی مارتی ١٩٢١دا، دیسانەوە بە سەرکەوتنی تورکەکان کۆتایی‌هات. هەموو ئەم سەرکەوتنانە بارێکی دیفاکتۆیان دروستکرد و لە ئاکامدا پاڵی بە وڵاتانی ڕۆژئاواییەوە نا دان بە تورکیای نوێدا بنێن. ١٥ تشرینی یەکەمی ١٩٢٢ ڕێکەوتنی ئاگربەست بەگەڕکەوت، کە ڕێگەی بە هێزی لەشکریی هاپەیمانەکان دەدا تەنیا تا مۆرکردنی پەیمانەکە لە ئەستەمبووڵ و ناوچەی دەروازە ئاوییەکاندا بمێننەوە.(Егоров,2015: 653)

لەکاتێکدا تورکیا بە شێوەی سەربازیی ڕووبەڕووی خاڵەکانی پەیمانی سیڤەر دەبووەوە، ڕوسیای سۆڤێتی پشتیوانی تورکیای دەکرد تا ئەو ئامانجە بەدەست بهێنێت، لە یاداشتی سۆڤێت بۆ حکومەتی بەریتانی لە ئەیلولی ١٩٢٢دا هاتبوو، کە"حکومەتی ڕوسیا ئەم جەنگەی بە خەباتی گەلی تورك لەپێناوی مانەوە و سەربەخۆیی دادەنێت و وەك خەباتێك دژ بە پەیمانی سیڤەر دادەنێت، کە سەروەریی دەوڵەتی تورکی، بە ئازادییە سیاسییەکان و ئابوورییەکانیشەوە دەخاتە ژێر دەسەڵاتی هێزە ئەوروپییەکانەوە، تورکیا لەم خەباتەیدا هەموو سۆزێکی گەلی ڕوسیای هەیە".(رسول،٢٠٠٨: ١٧٠-١٧١)

پەیمانی سیڤەر و بەندەکانی، کە یەکێك بوو لە هۆکارەکانی سەرهەڵدانی بزووتنەوەی ڕزگاریی تورك، لە ئەنجامی ئەو سەرکەوتنەی تورکە ناسیونالیستەکاندا بە تەواوەتی پێشێل کرا، جیا لەوەی پێشێلکردنی مافی گەلی کورد بوو، کە بەپێی ئەو بەندانەی پەیمانەکە دیاریکرابوون، زیانی تریشی بۆ کورد هەبوو؛ چونکە جیا لەوەی لە کۆتایی کانونی دووەمی ١٩١٩دا وڵاتانی ئەنتانت بڕیاری یەکلاکردنەوەی چارەنووسی دەوڵەتی عوسمانیان لەسەر بناغەی دابەشکردنی لەنێوان وڵاتانی سەرکەوتوودا دا، بە شێوەیەك، کە هەردوو بەشە تورکی و ناتورکییەکانی، بە کردەوە و بە ڕەسمییش بگرێتەوە. پرسی تورکی وەك ئەوەی لە ڕۆژەڤی کۆنفرانسی ئاشتی پاریسدا دەرکرابێت. ئاشکرایە ئەم لاوازکردنەی دەوڵەتی عوسمانیی دەرفەتی باشی بۆ سەرکەوتنی بزووتنەوەی ڕزگاریی کوردی، لە کاتی سەرهەڵدانی ڕاپەڕین و خەباتی چەکدارییدا دروست دەکرد.

نەخشەی وڵاتانی ئەنتانت بە ئاشکرا دەرکەوتبوو. ئەوەش، کە پەیوەندی بە پرسی کوردەوە بوو، ئەوە بوو، کە پێشنیاری دابەشکردنەوەیەکی نوێی کوردستان کرابوو.

ناوچەکانی باشوری دەخرایە ناو سنوری هەژموونی بەریتانیا، باشوری ڕۆژئاوای بۆ فەرەنسا، ناوچەکانی ڕۆژئاوا و باکوریشی بۆ ئەمریکا. تەنیا کوردستانی ڕۆژهەڵاتی، وەك هەرێمێکی ئێرانی شاهنشاهی هێڵرایەوە، هەرچەندە ئەو دەوڵەتە، چ بە کردەوە و چ بە ڕەسمی، دوای مۆرکردنی ڕێکەوتنی نێوان بەریتانیا و ئێران، ببووە ناوچەی مەنداتی بەریتانیا، بە واتایەکی تر، کۆڵۆنی بەریتانیا. بەم شێوەیە، هەموو ناوچە کوردنشینەکانی دەوڵەتی عوسمانیی و ئێران بەسەر دوو ناوچەدا دابەشکرا، ئەویش ناوچەی بەریتانیا لە باشور و ڕۆژهەڵات، هەروەها ناوچەی ئەمریکا لە باکور و ڕۆژئاوا. فەرەنسیەکان تەنیا پارچەیەکی بچوکی کوردستانی لە باکوری سوریا بەر دەکەوت.(Лазарев,1989: 135)

١.٢.١ کۆنگرەی ئەرزەڕۆم

لە ٢٣ تەموز- ٧ ئابی ١٩١٩ دا لە ئەرزەڕۆم کۆنگرەی کۆمەڵەی پارێزگاریکردن لە مافی ویلایەتەکانی ڕۆژهەڵات تورکیا بەڕێوەچوو، کە بە کۆنگرەی ئەرزەڕۆم ناسراوە. بەشداربووانی کۆنگرە ڕەخنەی زۆر توندیان لە حکومەتی عوسمانی و داگیرکردنی زۆر ناوچەی دەوڵەتی عوسمانی لە لایەن هێزەکانی هاوپەیمانانەوە گرت.

لەو کۆنگرەیەدا ٥٤ نوێنەر لە ٥ ویلایەتی کوردنشینی(ئەرزەڕوم، بەدلیس، وان، موش و ئەرزنجان)بەشدارییان کرد، کە دژی لکاندنی ئەم ناوچانە بە ئەرمینیاوە بوون. ویلایەتە کوردیەکانی تر وەك- ئامەد، خەرپوت، ئەلەزیز، سییرت و دێرسیم لەژێر هەڕەشەی ڕاستەوخۆی لکاندان بە ئەرمینیاوە نەبوون، لەبەرئەوە لە کۆنگرەکەدا بەشدارییان نەکرد. لە هەشت کەسی سەرۆکایەتی کۆنگرەکەدا سێیان کورد بوون. بەڵام تورکە ناسیونالیستەکان لە بەیاننامەی کۆتاییدا بە هیچ جۆرێك باسیان لە مافی گەلی کورد نەکرد و بە تەواوی خۆیان لەم کێشەیە دزیەوە، جگە لەمەش تورکە ڕەگەزپەرستەکان توانیان بڕیارێکی وا دەربکەن، کە گشت موسڵمانان، لەوانە کوردیش، ناچار بکەن، خەبات دژی جیابوونەوەی ڕۆژئاوای ئەرمینیا و باکوری کوردستان لە دەوڵەتی تورکیا بکەن.(حەسرەتیان،٢٠٠٧: ١٧)

هەرچی حکومەتی سوڵتانیشە، لە دەمی کۆنگرەی سیواسدا هەولی دەدا نارەزایی کورد لە مەڵاتیە بقۆزێتەوە و دژ بە بزوتنەوە نوێکە بەکاری بێنێت. دوای کۆنگرەکەی ئەرزەڕۆمیش ئەفسەری تورك دەستەی چەکداریی کوردیان ئامادە و ڕێکدەخست. ئەو دەستە چکدارانە لە سەرەتادا بەشدارییان لە ئۆپەراسیۆنەکانی دژ بە ئەرمەنە داشناکەکان و گورجە مێنشڤیکەکان دەکرد. بەڵام دەسەڵاتدارانی عوسمانی لە بەکارهێنانیان دژ بە بزووتنەوەی ڕزگاریی تورك سەرنەکەوتن.

٢.٢.١ کۆنگرەی سیواس

لە نێوان ٤- ١٢ ئەیلولی ١٩١٩ لە سیواس کۆنگرەیەکی سەرتاسەری کۆمەڵەکانی پاراستنی ئەنادۆڵ و ڕومێلیا بەسترا. هەرچەندە لە کۆنگرەکەدا ژمارەی بەشداربووان لە هی کۆنگرەی ئەرزەڕۆم کەمتر بوو، بەڵام بڕیارەکانی بۆ گەڵاڵەکردنی بناغەکانی پرۆگرامی ڕزگارییخوازیی نیشتمانی بایەخی زۆرتری هەبوو. کۆنگرەی سیواس بڕیارەکانی کۆنگرەی ئەرزەڕۆمی پەسەندکرد، و پێشنیاری بڵاوکردنەوەی بە هەموو تورکیادا کرد. مستەفا کەمال و لایەنگرانی، بۆ پیشاندانی پشتگیریی لە کورد، بڕیارێکیان لە کۆنگرەکەدا لە بارەی کردنەوەی دوو لقی"کۆمەڵەی پاراستنی ماف" لە ئەنادۆڵ و کوردستان دەرکرد. مستەفا کەمال لە نامەکانیدا بۆ کۆمەڵەی پاراستنی ماف لە ئامەد تێگەیشتنی خۆی بەرامبەر پرسی کورد و هاوسۆزیی بۆ کورد دەردەبڕی، و ئاماژەی بۆ ئەوە دەکرد، کە پرسی کورد بۆ تورك ئێجگار گرنگە، هەروەها نیازی خۆی لە"پێدانی مافە نەتەوەییەکان بە برایانی کورد دوای پاککردنەوەی نیشتیمان لە داگیرکەری بێگانە" پیشاندەدا.)

(Гасратян и др,1987: 115 مستەفا کەمال بۆ بەدەستهێنانی هاوسۆزیی کورد لە کاتی خەباتی ڕزگارییدا زۆرجار دوپاتیدەکردەوە، کە تورك و کورد برای ڕاستەقینەن، کورد مافی تەواوی لە دیارییکردنی چارەنووسدا هەیە، بەڵام پێویستە سەرەتا تورکیا لە دوژمنە دەرەکیەکان ڕزگاربکرێت. ئەتاتورك بەڵێنی دەدا، کە"دوای ڕاونانی یۆنانیەکان لە خاکی تورکیدا کوردستانێکی وا دادەمەزرێنین،کە سیمبوڵی برایەتی هەردوو گەل بنەخشینێت". ئەو کاتە کورد نەیدەزانی سەرکەوتنی ئەتاتورك لەناوچوونی کوردە.

بەپێچەوانەی ئەو بۆچوونانەی سۆڤێت سەبارەت بەوەی، کە بزووتنەوەی کەمالیی، بزووتنەوەیەکی پێشکەوتنخوازی دژ بە کۆنەپەرستیی و خەلافەتە و لەهەمان کاتیشدا بزووتنەوەیەکی جەماوەریی میللییە، زۆربەی نیشتیمانپەروەرە کوردەکان بەشداریی بزووتنەوەی کەمالییان نەکرد، هەر بۆیە مستەفا کەمال پشتی بە ئاغا و دەرەبەگەکانی کورد، نەک جەماوەری میللی دەبەست، ئەمەش لەو نامانەدا دەردەکەوێت، کە مستەفا کەمال بە مەبەستی ڕاکێشانیان بەلای خۆیدا، بۆ دەرەبەگ و شێخەکانی کوردی دەنارد.(شمو،٢٠٠٨: ٧٠) بەڵام هیچ کوردێك بەشداری نەکرد. ئەوانەش بە ناوی کوردەوە بەشداربوون، وەك، مەزهەر موفید بەگ، کە وەك نوێنەری هەکاری بەشدار بوو، نە کورد بوو، نە خەڵکی هەکاری. مستەفا کەمالیش خۆی لە نامەیەکدا ئەوە ئاشکرا دەکات و دەڵێت:"لە کۆنگرەکەدا نە نوێنەرانی ویلایەتەکانی ڕۆمللی نە ئەنادۆڵی ڕۆژهەڵات بەشدارییان نەکرد".(شمو،٢٠٠٨: ٧٤)

دوای ئەوەی هێزە هاوبەشەکانی تورك و کورد بە ڕێبەری مستەفا کەمال زۆر ناوچەیان کۆنترۆڵکرد، لە کۆتایی ساڵی ١٩١٩دا وەك ئەلتەرناتیڤێك بۆ ئەستەمبووڵی پایتەختی دەوڵەتی عوسمانی ئەنقەرەیان وەك ناوەندی دەسەڵاتی نوێ هەڵبژارد. ئەنجومەنی میللی مەزنی تورکیا، لە نیسانی ١٩٢٠ حکومەتێکی بە سەرۆکایەتی مستەفا کەمال لە ئەنقەرە دامەزراند.(قاسملو،١٩٩٦: ٤٦)

حکومەتی تورکیا لە ئەنقەرە هەموو شێوازێکی بۆ ڕاکێشانی کورد بە لای خۆیدا. لە یەکێك لە ئاگادارینامەکانیدا، کە لە ئارارات و جولەمێرگ بڵاوبووەوە و تا ڕەواندزیش گەیشتبوو، نوسرابوو:"حکومەتی کۆماری تورکیا بە هەموو لێبڕاوییەکەوە هەموو شتێکی پێویست بۆ گەشەسەندنی شارستانی لە نیشتیمانەکەمان- کوردستانی تورکیا- دەکات، ڕێگاوبان قیرتاودەکەین، لە شار و گوندەکاندا خوێندنگە و مامۆستا دەبێت، خێزانەکان بەختیار دەبن، ئاسایش و یاسا دابینکەری خۆشگوزەرانی دەوڵەتەکەمان دەبێت. ژیان، موڵکوماڵ و ئابڕومەندیی هاووڵاتیانمان پارێزەری کۆمارەکەمان دەبن".(مەزهەر،١٩٨٥: ٧٢)

بە پیادەکردنی ڕەفتاری دیماگۆگانە، بەشێك لە کورد لە بزووتنەوەی ڕزگارییخوازیی گەلی تورکدا لەبەر ئەم هۆیانە بەشدارییان کرد: یەکەم- لە ڕۆژانی سەرەتای دوای کۆتایی جەنگی یەکەمی جیهانی دەنگۆی ئەوە بڵاوبووەوە، کە شەش ویلایەتی ڕۆژهەڵاتی تورکیا؛ واتە ئەو ناوچانەی کوردیان تێدا دەژیا- ئەرزەڕۆم، قارس، بەدلیس، ئەرزنجان، موش و وان بە ئەرمینیاوە دەلکێنرێن، هەروەك لە نەخشەی پەیمانی سایکس- پیکۆدا هاتبوو. ئەمە ترسێکی زۆری لای گەلی کورد دروستکردبوو و هەر بۆیە بۆ بەرەو ڕووبەڕووبوونەوەی ئەمەش و بە هۆی هۆکاری تریشەوە خۆیان چەکدار دەکرد؛ دووەم، زانیاری سەبارەت بە دڕندەیی حکومەتی ئەرمینیا بەرامبەر بە کوردەکانی قارس، بەشدارییکردنی سوارەی حەمیدیە لەپاڵ سوپای تورکدا لە ساڵەکانی جەنگی یەکەمی جیهاندا لە قڕکردنی ئەرمەندا، جۆرێك بۆچوونی هەڵە، دوژمنایەتی و هەستی تۆڵەکردنەوە لە لای ئەرمەنەکان بەرامبەر کورد دروستکردبوو، ئاشکرایە کورد بەهیچ شێوەیەك ئامادەنەبوو لەژێر کۆنترۆڵی حکومەتی داشناکە ناسیونالیستەکانی ئەرمینیادا بێت؛ سێیەم، دەوڵەمەند و دەسەڵاتدارانی کورد، کە دوای قڕکردنی ئەرمەنەکان، زەوی و

مولکومالەکانیان داگیرکردبوو، نەیاندەویست لە ئەنجامی چوونەژێردەستی ئەرمەنەکان، بیانگێڕنەوە؛ چوارەم، لەگەڵ هەموو زوڵموزۆر و خراپەکارییەکی تورکدا، جۆرێك هەستی نزیکبوونەوەی ئایینی هەبوو، بەو پێیەی بەشێکی زۆر لە کورد موسڵمانی سونی بوون.(Вартанян,.2007: 148)

هەرچەندە بابەتی سەرەکی ئەو کاتە داگیرکردنی ئیزمیر لەلایەن یۆنانییەکانەوە بوو، بەڵام ترس لە جیابوونەوەی کورد و دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆ کەم نەبوو، هەروەك لە بروسکەی مستەفا کەمال لە ١٨ حوزەیرانی ١٩١٩دا بۆ جەعفەر تەیاری فەرماندەی سوپای یەکەم دەردەکەوێت، کە دەڵێت:"سنور بۆ پروپاگەندەی ئینگلیز سەبارەت بە دامەزراندنی کوردستان لەژێر سایەی خۆی و لایەنگرانیدا دانرا و کورد لەگەڵ تورك یەکیان گرت".(شمو،٢٠٠٨: ٦٠)

٣.١ پەیوەندییەکانی ڕوسیا و تورکیا لە کاتی جەنگی ڕزگاریی تورکدا

لەگەڵ دروستبوونی دوو دەوڵەتی نوێ – ڕوسیای سۆڤێتی(١٩١٨)، یەکێتی سۆڤێت(١٩٢٢)، کۆماری تورکیا(١٩٢٣)دا، سەرنجی گەشەسەندنی پەیوەندییەکانی نێوانیان دەدرێت. لە سەرەتای بیستەکانی سەدەی بیستەمدا، گواستنەوەیەکی زەق لە ململانێوە بۆ هاوکاریی لەسەر ئاستی سیاسیی دیاردەکرێت. (Широкоград,2008:333) دەکرێت قۆناغەکانی پەیوەندییەکانی نێوان ڕوسیای سۆڤێتی و تورکیا لەو کاتەوە دەسنیشان بکرێت، کە مستەفا کەمال لە نیسانی ساڵی ١٩٢٠ دا بانگەوازێکی ئاڕاستەی لینین، سەرکردەی ڕوسیای سۆڤێتی کرد.

یەکەم قۆناغی سەرەتای پەیوەندییەکانی نێوان ڕوسیای سۆڤێتی و تورکیا لە ساڵانی ١٩٢٠ – ١٩٣٩دا بوو، ئەم قۆناغە قۆناغی گەشەسەندنی بەردەوامی پەیوەندی باشی دراوسێیانە و دۆستانەی دوولایەنە لە بواری سیاسی، ئابووریی و کولتورییدا بوو. (Ульченко,2003:120)

مستەفا کەمال لە ٢٦ نیساندا بە ناوی ئەنجومەنی میللی باڵای تورکیاوە، کە لە نیسانی ١٩٢٠دا دامەزرابوو، بانگەوازێکی بۆ بەستنی پەیوەندی دیپلۆماتیی و "بەشدارییکردن لە جەنگی دژ بە ئیمپریالیزمی بێگانە، مەترسیدار بۆ سەر هەردوو وڵات" ئاڕاستەی حکومەتی ڕوسیای سۆڤێتی کرد و داوای بەستنی پەیوەندی دیپلۆماتیی و هاوپەیمانیی سەربازیی لەنێوان هەردوو وڵاتدا کرد(Березкин,1980:142) کۆمیساری کاروباری دەرەوەی سۆڤێتیش وەڵامی داواکەی مستەفا کەمالی دایەوە و لە نامەیەکیدا نووسیبوی:"حکومەتی سۆڤێتی ڕەچاوی خواستی ئەنجومەنی میللی باڵا بۆ ڕێکخستنی کار و ئۆپەراسیۆنە سەربازییەکانتان دژ بە حکومەتە ئیمپریالیەکان لەگەڵ نوێنەری باڵای کاروباری ڕزگاریی گەلانی چەوساوە دەکات".(النعيمي،٢٠١١: ٢٦)

ڕوسیای سۆڤێتی، کە دوای شۆڕشی ئۆکتوبەری ١٩١٧ بە هەمان شێوە لە گەمارۆ و گۆشەگیریی نێونەتەوەییدا بوو، پێویستی بە دانپێدانانی فەرمی هەبوو. هەردوو دەوڵەتی تازەدروستبوو هەمان دوژمنی هاوبەشیان هەبوو، کە لە پێشەوەیاندا بەریتانیا بوو. بێجگە لەوەی دەوڵەتی سۆڤێتی، هەروەك ڕوسیای تزاریی، پێویستی بە دەرویەك بۆ ناو دەریاکان هەبوو. تەنگە ئاوییەکان یەکێك لە هۆکانی مۆرکردنی پەیمانی دۆستایەتی سۆڤێتی- تورکی ساڵی ١٩٢١ بوو.

١.٣.١ پەیمانی دۆستایەتیی و برایەتیی نێوان ڕوسیای سۆڤێتی و تورکیا

پەیمانی دۆستایەتیی و برایەتیی نێوان ڕوسیای سۆڤێتی و تورکیا لە سەردەمی دەستوەردانی چەکداریی هێزەکانی ئەنتانتدا بوو، کە لەو کاتەدا ئەستەمبوڵ، ئیزمیر و بەشێکی بەرچاوی ئەنادۆڵیان داگیرکردبوو، جەختکردنەوەیەکی کۆنکرێتی بانگەوازەکەی حکومەتی سۆڤێت لەسەر سەربەخۆیی تورکیا و هاوسۆزیی لەگەڵ خەباتی گەلی تورك دژ بە داگیرکاریی بوو. ئەم پەیمانە یەکەمین پەیمانی هاومافی دەوڵەتی تورکی نوێ لەگەڵ وڵاتێکی زلهێزدا بوو. ڕوسیای سۆڤێتی لە ڕیزی ئەو وڵاتانەدا بوو، کە یەکەمین جار بە شێوەیەکی قانوونی دانیان بە حکومەتی کۆماریی مستەفا کەمالدا نا، بەڵام وەك لە نامەی چیچێرین، کۆمیساری میللی کاروباری دەرەوەی ڕوسیای سۆڤێتی بۆ باڵویزی حکومەتی ئەنقەرە لە مۆسکۆ لە ٢٩ ئایاری ١٩٢١دا باسی ئەوە کراوە، کە"ڕوسیای سۆڤێتی، تەنانەت پێش مۆرکردنی پەیمانی مۆسکۆ، هاوکاریی دارایی و سەربازیی ئەنقەرەی کردووە و زۆریش لەوە زۆرتر بووە، کە دەستنیشانکراوە". (Документы внещней политики1921 – и, I960: 146)

هاوکات لەگەڵ ئەم دانپێدانانەدا، ئەنقەرە کۆمەڵێك دەستکەوتی تری لە مۆسکۆ بەدەستهێنا، وەکو: پشتیوانییەکی زۆر گەورەی سیاسی و مەتریاڵیی لە ساڵانی ئەو جەنگە ڕزگارییە نەتەوەییەی، حکومەتی تورکیای کۆماریی دژ بە سوپای یۆنانی دەیکرد، کە وڵاتانی ئەنتانت پشتیوانییان دەکرد. لەگەڵ ئەوەشدا وڵاتانی ئەوروپا، بەتایبەتی بەریتانیا هەوڵێکی زۆریان دەدا بۆ تەگەرەخستنە بەردەم نزیکبوونەوە و مۆرکردنی پەیمان لەنێوان ڕوسیای سۆڤێتی و کۆماری تورکیادا، بەڵام دوای زنجیرەیەك کۆبوونەوە و کۆنفرانس لەنێوان شاندی دیپلۆماتیی و شارەزایانی هەردوو وڵاتدا، لە ١٦ مارتی ١٩٢١ لە مۆسکۆ پەیمانی دۆستایەتی و برایەتی لەنێوان ڕوسیای سۆڤێتی و تورکیادا مۆرکرا.(Березкин,1980: 145)

لە بەندی یەکەمی پەیمانەکەدا هاتبوو، کە "هەریەکە لەو دوولایەنەی پەیمانەکەیان مۆرکردووە ڕێکەوتن لەسەر ئەوەی دان بە هیچ ڕێکەوتنێکی ئاشتی یان هەر ڕێکارێکی تری نێودەوڵەتییدا نەنێن، کە بە هێز بەسەر لایەنەکانی ئەم پەیمانەدا بسەپێنرێت. حکومەتی کۆماری ڕوسیای سۆڤێتی سۆسیالستی فیدراڵی ڕازی دەبێت بەوەی دان بە هیچ ڕێکارێکی نێودەوڵەتیدا نەنێت، کە پەیوەندی بە تورکیاوە هەبێت و دان بە حکومەتی نیشتیمانیی تورکیادا نەنێت، کە ئێستا ئەنجومەنی میللی باڵا نوێنەرایەتی دەکات".

لە بەندی شەشەمیشدا هاتبوو، کە"هەردوو لایەنی پەیمانەکە، هەموو ئەو پەیمان و ڕێکەوتنانە بە هەڵوەشاوە و سڕاوە دادەنێن، کە تا ئەو کاتە لەنێوان هەردوو لادا، بە بێ ڕەچاوکردنی بەرژەوەندی هاوبەشیان مۆرکراون. سەرباری ئەمانەش، حکومەتی کۆماری ڕوسیای سۆڤێتی سۆسیالستی فیدراڵیی بەتایبەتیی ڕایدەگەیەنێت، ئەستۆی تورکیا لە هەموو ئەو پابەندییە داراییی و هاوشێوانەی بەرامبەری ئازادە، کە بەپێی ڕێکارە نێودەوڵەتییەکان پێشتر لەنێوان تورکیا و حکومەتی تزارییدا مۆرکراون".(Сборник действующих договоров,1935: 157 – 163)

هەموو ئەم بەندانە پشتیوانییەکی گەورەی ڕوسیای سۆڤێتی لە لایەنی دیپلۆماتیی و بەهێزکردنی پێگەی تورکیای کەمالی لە ئاستی نێودەڵەتییدا بوو. لە لایەکی ترەوە، لەگەڵ ئەوەشدا، کە حکومەتی سۆڤێتی، سەرباری ئابڵوقەی ئابووری و گیرۆدەبوونی بە جەنگی ناوخۆ و دەستدرێژی ڕاستەوخۆی وڵاتانی ڕۆژئاواوە، کە ببووە هۆی ئەوەی نەتوانن هەموو خواستەکانی تورکیا بە دیبێنن، وەك زێڕ دابین بکەن، (Документы внещней политики1921 – и, I960: 146) بەڵام حکومەتی سۆڤێتی توانیویەتی لە زۆر بواری پێویستدا کۆمەکی حکومەتی ئەنجومەنی میللی تورك بکات، هەروەك لە بروسکەی باڵوێزی ئەنقەرە لە ٦ تەموزی١٩٢١دا دەردەکەوێت، کە"سەرباری تۆپخانە و گولەتۆپ و ئەسپ و گالیسکە بۆ ڕاکێشان، کەرەسەی تری سەربازیی و تەقەمەنی بەشی یەکەمی هاوکارییەکانی حکومەتی ڕوسیای سۆڤێتی بۆ حکومەتی ئەنجومەنی میللی باڵای تورکیا گەیشتوون، کە لە تفەنگ، مەترەلۆز و

تەقەمەنییەکانی پێکهاتوون". هەر بۆیە لە کۆتایی بروسکەکەیشدا دەڵێت:"بە ناوی حکومەتەکەمانەوە سوپاسی ڕەفتاری دڵسۆزانەی حکومەتی ڕوسیای سۆڤێتی دەکەم، کە لەگەڵ سەختیی گواستنەوە لە ڕوسیاوە، ئاوڕی لە دابینکردنی پێویستیە هەنووکەییەکانی سوپاکەمان داوەتەوە، وەك کەلوپەل و تفاق سەربازیی و تەقەمەنی و چی لە توانایشیدا بێت، کردوویەتی بۆ ئەوەی بەخێراترین شێوە بگەیەنرێتە تورکیا". (Документы внещней политики1921 – и, 1960: 146)

تەنانەت مستەفا کەمالیش دان بە ڕۆڵی پەیوەندییەکانیان لەگەڵ ڕوسیای سۆڤێتی لە سەرکەوتنیاندا دەنێت و دەڵێت:"سەرکەوتنی تورکیا بەسەر داگیرکەراندا بە قوربانییەکی زۆر گەورەتر و تەنانەت مەحاڵیش دەبوو، ئەگەر پشتیوانیی ڕوسیا نەبوایە. ڕوسیا لە ڕووی مادی و دەروونییەوە یارمەتی تورکیای دا. تاوانێکی گەورە دەبێت، گەر بێتوو گەلەکەمان ئەو یارمەتییەی لەبیر بچێتەوە".(Егоров,2015: 653-654)

پەیوەندییەکان هەر لەو ئاستەدا نەمانەوە و ڕۆژبەڕۆژ لە پەرەسەندندا بوو و چەندین پەیمان و ڕێکەوتننامەی تریشی بەدوادا هات. ئەوە بوو، لە ٢٨ تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٢٢ دانوستان لەسەر مۆرکردنی ڕێکەوتنی بازرگانی دەستی پێکرد. (Документы внещней политики1921 – и, 1960: 603) و تەنانەت لەبواری دابینکردنی وزەی سووتەمەنی و ناردنی نەوتیشدا، ڕوسیای سۆڤێتی کەمتەرخەمیی نەکرد و لە ساڵی ١٩٢٢-١٩٢٣ مانگ لە دوای مانگ زیادی کردووە تا گەیشتۆتە ١٠% بەرهەمی نەوتی ڕەوانەکراو بۆ دەرەوە بۆ تورکیا بووە. وەك لە یاداشتی شاندی سۆڤێتی لە کۆنفرانسی بەریتانیا- سۆڤێتدا لە لەندەن لە ٢٠ ئایاری ساڵی ١٩٢٤دا دەردەکەوێت.(Документы внещней политики1924, 1963: 297-208)

بەڵام وەك توێژەری ئازەری سۆڤێتی بوکشپان دەڵێت، پەیمانی ١٩٢١ پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆی بە کوردەوە هەبوو، بەو پێیەی لەدەستدانی کوردەکانی عێراق و خاکەکەیان بە پێدان و گەڕانەوەی کوردی ناوچەکانی قارس، باتوم و قەزای سورمالین و خاکەکەیان بۆ کۆماری تورکیا بە پێی ئەو ڕێکەوتنەی نێوان کۆماری ڕوسیای سۆسیالستی سۆڤێتی فیدراڵی و کۆماری تورکیا.(Букшпан,1932: 54)

٢.٣.١ دامەزراندنی کۆماری ئازەربایجان و ئەرمینیا (١٩١٨ – ١٩٢٠)، مەترسی بۆ سەر ڕوسیای سۆڤێتی و تورکیا

هەرچەندە بە شکستی دەوڵەتی عوسمانیی ساڵی ١٩١٨، خەونی تورکە لاوەکان بە دروستکردنی یەکێتی تۆرانی کۆتایی هات، کە پێشتریش ڕوسیای زۆرسەغڵەت کردبوو، چونکە هەندێك لە نووسەرانی تورك باسیان لەوە دەکرد، کە یەکێتی تۆرانیی بە بوونی ڕوسیای تزاریی بەدی نایەت، ئەمە سەرباری بیرکردنەوەی تورکەکان لە ڕووکردنە ناوەڕاستی ئاسیای ژێردەستی ڕوسیا، بەتایبەتیش کە بڕوایان بە یەکێتی بنەچە و زمان و ڕەگەز و ئاینیش هەبوو. هەموو ئەوانە بوونە مایەی دڵەڕاوکێ و ترس لای ڕوسیای تزاریی، بەڵام سەداکەی بە دروستکردنی ئازەربایجان هەر مابووەوە. هەرچەندە بە کوشتنی ئەنوەر پاشا، یەکێك لە سێ سەرکردەکەی پارتی ئیتحاد و تەرەقی، کە ڕێبەریی یاخیبوونی هۆزەکانی باسمەچی لە ئاسیای ناوەڕاست دەکرد، کۆتایی بە یەکێتی تۆرانی هات. (النعیمی،٢٠١١: ٢١-٢٢) ئەنوەر پاشا، کە پێشتر وەزیری بەرگری حکومەتی سوڵتان بوو و لە ساڵی ١٩١٨ەوە لە ئەڵمانیا پەنابەر بوو، زۆر بە بەرفراوانی پروپاگەندەی بۆ پانئیسلامیزم دەکرد و لە هەمان کاتدا چالاکی دژ بە بزووتنەوەی دژەئیمپریالیستی وڵاتانی ڕۆژهەڵات دەکرد. ساڵی ١٩٢١ سەردانی باتومی کرد و نیازی بوو دواتر لەوێوە بچێتە تورکیا. بەڵام حکومەتی ئەنجومەنی میللی باڵای تورکیا، ڕێگەی پێ نەدا بچێتە ناو وڵاتەوە.(Документы внещней политики1921 – и,1960: 799)

لە ئەنجامی داگیرکردنی پشتەقفقاز لەلایەن هێزەکانی دەوڵەتی عوسمانییەوە، تورکە ناسیونالیستەکان توانیان بە ڕێبەریی پارتی موساوات کۆمارێکی سەر بە خۆیان دابمەزرێنن. ئەو کۆمارە لە سەرەتادا، زۆرتر ڕوخسارێکی ئاینیی هەبوو و هێشتا چەمکی نەتەوەیی ئازەربایجانیی(ئازەری) لە چوارچێوەی پرۆژەکەیاندا دروست نەبوو. دەوڵەتی عوسمانیی، وەك گەرانتێکی سیاسیی دەرەکیی بۆ کۆماری ئازەربایجان لە ساڵی ١٩١٨دا، بە هەمان شێوە پرۆسەی بەئەتنیککردنی پرۆژە نەتەوەییەکەیشی چالاك دەکرد. بەڵام شکستی وڵاتانی تەوەر و دەرچوونی سوپای تورك لە تشرینی دووەمی ١٩١٨دا لە ناوچەکە، کۆماری ئازەربایجانی لە هاوپەیمانێکی گرنگ بێبەش کرد.(Цуциев,2006: 52)

بەڵام دەسەڵاتی موساواتیەکان زۆری نەخایاند و لە ئازەربایجان پێچرایەوە و ٢٣ ی نیسانی ١٩٢٠ دەسەڵاتی سۆڤێتی لەوێ ڕاگەیەنرا. سەرکردەکانی سۆڤێت هەوڵیان دا، سەرەتا دەسەڵاتی سۆڤێتی لە ئازەربایجان سەقامگیر بکەن. بۆ ئەم بڕیارەی، جگە لە فاکتەرە مێژووییەکان و ڕێژەی دانیشتوان، فاکتەری نەوت و دەوڵەمەندی و شوێنی ستراتیژی ئازەربایجانی ڕەچاو کردووە، بەتایبەت هاوسنووری لەگەڵ دەریای قەزوین و ئێران و تورکیادا، کە دەکرێ لەوێوە پەل بهاوێژێتە وڵاتانی ڕۆژهەڵات، بەتایبەتی ئێران. ئەو سەرکردایەتییە لەو دەمەدا سەرقاڵی ناردنەدەرەوەی شۆڕشی بەلشەفیکی بوو بۆ ئێران و باکوری ئێران، بە مەبەستی دەرکردنی ئینگلیز لە ئێران، کە کێشەیان لە ڕێگەی ئێرانەوە بۆ بەلشەفیکەکان نابووەوە، سوپای سپی سەر بە ڕژێمی پێشووی ڕوسیایش لە ناوچەکە و ئێراندا هەبوو. (ئەفراسیاو هەورامی، ٢٠٠٦: ١٣)

دامەزراندنی ئازەربایجانی سۆڤێتی و هەروەها مۆرکردنی پەیمانی دۆستایەتیی نێوان سۆڤێت و تورکیا، کۆماری ئەرمینیای خستە ناو ئابلۆقەیەکی ڕاستەقینەوە. جەنگی ئەرمەن - ئازەربایجان ساڵی ١٩٢٠ بە مۆرکردنی ڕێکەوتننامە لەنێوان ئەرمینیا و ڕوسیای سۆڤێتی کۆتایی هات. هەر لەو کاتەدا سوپای ئازەربایجانی سۆڤێتی ناوچە کێشەلەسەرەکانی شوش، نەخچەوان و زەنگەزوریان داگیرکرد. دوای هەوڵدانی تاکلایەنەی حکومەتی داشناك لە ئەرمینیا بۆ جێبەجێکردنی بەندەکانی پەیمانی سێڤر و جووڵاندنی سوپای ئەرمەنی لە ناوچەی ئۆلتین لە تشرینی یەکەمی ١٩٢٠دا، بیانووی بۆ هەڵگیرسانی جەنگی تورکی - ئەرمەنی ڕەخساند. پەلاماری کەمالییەکان لە ڕۆژئاوا و ڕاپەڕینی پرۆسۆڤێتی و لەشکرکێشی سۆڤێتی لە ڕۆژهەڵاتەوە بوونە هۆی ئەوەی، لە سەرەتای کانونی یەکەمی ١٩٢٠دا کۆماری ئەرمینیا نەمێنێت و لەنێوان سۆڤێت و تورکیادا دابەشبکرێت،(Цуциев,2006: 56) بە ماوەیەکی کەم، لە ٢٩ تشرینی دووەمی ١٩٢٠، دەسەڵاتدارێتی سۆڤێت لە ئەرمینیا لەو ناوچەیەدا دامەزرا، کە بەر سۆڤێت کەوت. (ئەفراسیاو هەورامی، ٢٠٠٦: ١٣) شایەنی باسە، کە شارەزایەکی سۆڤێتی بە ناوی ڤیلمتان، دواتر، لە تشرینی دووەمی ١٩٢٩دا لەبارەی گرنگیی دامەزراندنی کۆماری ئەرمینیای سۆڤێتی و پرسی کوردەوە دەنووسێت:"شۆڕشی سۆڤێتی لە ئەرمینیا هەموو ئەو نەخشانەی بەریتانیا تێکدەشکێنێت، کە ئامانجی دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی لایەنگری بەریتانیا و دژ بە ئێمەیە".(رسول،٢٠٠٨: ١٥٧)

٣.٣.١ ڕێکەوتننامەی قارس لەنێوان تورکیا و کۆمارە سۆڤێتییەکانی پشتقەفقاز

ڕوسیای سۆڤێتی جیا لەو پەیمانەی لەگەڵ تورکیادا بەستبووی، نێوەندگیریشی لەنێوان تورکیا و وڵاتانی تریشدا کرد، بەتایبەتیش ئەو کۆمارە سۆڤێتیانەی لە پشتقەفقاز دامەزرابوون. ئەوە بوو ڕێکەوتننامەی دۆستایەتی قارس، کە لە لە ٢٠ بەند پێکهاتبوو، ١٣ تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٢١ لەنێوان تورکیا لەلایەك و سێ کۆماری سۆڤێتی ئەرمینیا، ئازەربایجان و گورجستان و بە بەشداریي ڕوسیای سۆڤێتی مۆرکرا، کە گرنگترین بەندەکانی:

بەندی ٢: لایەنە ڕێکەوتووەکان دان بە هیچ ڕێکەوتنێکی ئاشتی یان پرۆسەیەکی نێودەوڵەتییدا نانێن، ئەگەر بە زۆر بەسەر هەر کامێك لەم لایەنانەدا سەپێنرا بێت. بەم هۆیەوە، کۆمارە سۆڤێتەکانی ئەرمینیا، ئازەربایجان و گورجستان بەوە ڕازی دەبن، کە دان بە هیچ پرۆسەیەکی نێودەوڵەتیی تایبەت بە تورکیادا نەنێن، ئەگەر حکومەتی تورکیا، بە نوێنەرایەتی ئەنجومەنی میللی باڵا دانی پێدا نەنابێت.

بەندی ١٠: لایەنە ڕێکەوتووەکان پابەند دەبن بە ڕێگەنەدان بە دروستکردن یان مانەوە هیچ ڕێکخراو و گروپێك لەسەر خاکی خۆیان، کە ڕکابەری لەسەر پێگەی حکومەتی وڵاتەکەی تر یان لە سەر بەشێك لە خاکەکەی بکات، بە هەمان شێوەش مانەوەی ئەو دەستانەی، ئامانجیان خەباتکردن دژی وڵاتەکەی تر بێت. (Документы внещней политики1921 – *u*, I960: 421-422, 424)

ئاشکرایە لێرەدا سەرباری ئەو هێز و لایەنە ئۆپۆزیسیۆنانەی دژ بە دەسەڵاتی سۆڤێتی و پاشماوەکانی ڕوسیای تزاریي و دەوڵەتی عوسمانیي، بە پلەی یەکەم مەبەست لەو ڕێکخراو و گروپە کورد و ئەرمەنانەیە، کە لە ئەگەری خەباتکردن و ڕاپەڕین دژ بە حکومەتی ئەنقەرە و هەروەها ئەرمینیای سۆڤێتییدا دەردەکەون، هەروەکو لە ڕاپەڕینەکانی ساڵانی دواتردا دەردەکەوێت، کە چۆن دە سەڵاتدارانی سۆڤێت و تورکیا لەو بوارەدا هاوکاریي یەکتر دەکەن.

٤.٣.١ پەیمانی لۆزان و هەڵوێستی ڕوسیای سۆڤێتی و تورکیا

دوای پتەوبوونی دەسەڵاتی کەمالیەکان لە تورکیا لە ڕێگەی هاو پەیمانێتی و پشتیوانیي ڕوسیای سۆڤێتی و سەرکەوتنی هێزەکانی تورکیا لە جەنگی ڕزگاریي لە ١٩١٨-١٩٢٢ دا، بەتایبەتی دوای ئەوەی لە ئەیلولی ١٩٢٢دا، هێزەکانی تورکیا توانیان بەسەر هێزە بەریتانی و یۆنانیەکاندا سەربکەون، بەمەش دەرگایان لەسەر چارەسەری سەربازیي لەبەردەم وڵاتانی ڕۆژئاوا داخست و پرسی بەستنی کۆنفرانسێکیان بۆ چارەکردنی کێشەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست سەپاند. لەو دەمەوە بەریتانیا هەڵوێستی خۆی بەرامبەر حکومەتی ئەنقەرە گۆڕی. وردەوردە کات و هەلومەرجی مۆرکردنی پەیمانی نوێ، بەرەچاوکردنی هەلومەرجی نوێ و خواستی تورکیا ڕەخسا. لە کۆبوونەوەکانی ٢٠-٢٤ی ئەیلولی ساڵی ١٩٢٢ لە پاریس بڕیاری بەستنی کۆنفرانسێکی لەو جۆرە درا و بە کۆنفرانسی ئاشتی لۆزان کۆتایي هات، دوای ئامادەکردنی وردەکارییەکان، ٢٠ تشرینی دووەمی ١٩٢٢ لە لۆزان، بە ئامادەبوونی نوێنەری بەریتانیا، فەرەنسا و چەند وڵاتێکی تر کۆنفرانسەکە بەسترا.

لە پە یمانی لۆزان، کە لە تەموزی ١٩٢٣ مۆرکرا، بناغەی قانوونێکی نێودەوڵەتیی داڕێژرا، کە دەرکەوتەی ئە نجامەکانی سەرکەوتنی ئەنتا نت لە ناوچەکە و ڕووداوە شۆڕشگێرییەکانی ڕوسیا و ناوچە دراوسێکانی لە ڕۆژهەڵات بوو. لە ئاکامدا گۆڕانکارییەکی ڕیشەیي لە نەخشەی سیاسی و جوگرافیي با شوری ڕۆژئاوای ئا سیادا ڕوویدا.(Лазарев,2005: 5)

کاتێك ڕوسیای سۆڤێتی بە کردنەوەی کۆنفرانسەکەی زانی، مشتومڕێکی زۆر لەگەڵ ڕێکخەرانی کۆنفرانس سەبارەت بە بەشداریکردنی ڕوسیای سۆڤێتی لە کۆنفرانسەکەدا کرا و لە ٢٤ ئەیلولی ١٩٢٢ یاداشتێکی ئاڕاستەی وڵاتانی ڕێکخەری کۆنفرانسەکە کرد، کە تێیدا نیگەرانی خۆیان بەرامبەر ڕووداوەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و مافپێدان بە وڵاتانی دوور لە دەریای ڕەش بە کۆنترۆڵکردنی تەنگە ئاوییەکان دەربڕیبوو. حکومەتی سۆڤێتی، هۆشداریي ئەوەیشی دابوو، کە دان بە هیچ بڕیارێکدا نانێت، ئەگەر بەشداریي تێدا نەکردبێت، داوایشی کردبوو دەمودەست وڵاتەکانی دەوری دەریای ڕەش بانگبکرێن.

دوای مشتومڕێکی زۆر حکومەتی سۆڤێتی، لە کۆتایي تشرینی یەکەمی ١٩٢٢ ڕوسیای سۆڤێتی، بۆ گفتوگۆ لەسەر تەنگە ئاوییەکانی تورکیا، بۆ کۆنفرانسەکە بانگکرا. ڕوسیای سۆڤێتی لەوێ پێشنیاری کرد، کە تەنگە ئاوییەکان لە ڕووی کەشتی جەنگیي هەموو وڵاتاندا، جگە لە تورکیا دابخرێت. لە بارودۆخی ئەو دەمەدا، حکومەتی سۆڤێتی لە دیدەنیگای بەرژەوەندی خۆی و تورکیا تەماشای ئەو پرسەی دەکرد، چونکە ئازادکردنی هاتوچۆ لە تەنگە ئاوییەکان زۆر لە بەرژەوە ندی وڵاتانی ئەوروپیدا دەبوو. لە کاتێکدا پێشنیارەکە لە بەرژەوەندی تورکیا دابوو.(Ульченко,2003: 79-80) چونکە پە یمانی لۆزان کۆ ماری تورکیای لەو نا وچانەی لە دەوڵەتی عوسمانییەوە مابووە، بۆ گۆڕەپانی مێژوو گواستەوە. ئەو ڕێکەوتنەش شوناسی دەرەوەی دەوڵەتی دەردەخست، کە لە شوناسی ناوخۆیي جیا بوو؛ چونکە بەهۆیەوە دە ستبەرداری شوناسی ئیسلامی و سیا سەتەکەی دەبوو، کە ببووە هۆی هەڵوەشاندنەوەی دەوڵەتەکە.(أوغلو، ٢٠١٠: ٩٢)

هەڵوێستی توندی حکومەتی سۆڤێتی بەهۆی ئەوەوە بوو، کە هەواڵی سەبارەت بە خواستی کێرسۆن لە ڕێگەنەدان بە ڕوسیا بە بەشداریکردن لە کۆنفرانسەکەدا پێگەیشتبوو، وەزیری دەرەوەی بەریتانیا، دەیویست بەم هەنگاوەی، یەکەم - پەیوەندی نێوان سۆڤێت و تورکیا تێکبدات، دووەم - لابەلا لەگەڵ تورکەکاندا لە سەر تەنگە ئاوییەکان ڕێکبکەون، بۆ ئەوەی کەشتیگەلیي بەریتانی هەرکاتێك ویستی بۆ ناو دەریای ڕەشدا هاتوچۆ بکات، ئەمەش دەیتوانی ببێت بە گوشاری هەمیشەیي بەریتانیا لەسەر تورکیا و ڕوسیای سۆڤێتی.

بەریتانیا، کە پێشتریش لە کانونی یەکەمی ساڵی ١٩٢١دا لە ئینێبولۆ لە باکوری تورکیا دانوستانی نهێنی لەگەڵ تورکیا کرد، کە تیایدا شاندی ئینگلیز پێشنیاری هێشتنەوەی تەنگە ئاوییەکان لەژێر دەسەڵاتی هاوپەیمانان و بەجێهێشتنی ئیزمیر و فراکیا بۆ یۆنان، لە بەرامبەردا قەرەبووی تورکیا بە ناوچەکانی کۆمارە سۆڤێتیەکانی پشتقەفقاز کردبوو. بەڵام حکومەتی تورکیا پێشنیارەکەی ڕەتکردەوە. (Документы внещней политики1921 – и, I960: 594)

لە کاتی کۆنفرانسی- لۆزانیشدا هەوڵی دەدا تورکیا بۆ لای خۆی ڕابکێشێت و ڕژێمی کەمالی لە ڕو سیای سۆڤێتی دووربخاتەوە. لێرەدا ڕووی ڕا ستەقینەی ڕژێمی تورکی لە لە گەڵ ڕوسیای سۆڤێتیدا دەردە کەوێت، چونکە هەوڵدانی وەزیری دەرەوەی حکومەتی ئەنقەرە بەکر سامی بەگ ئاشکرابوو، کە لە کاتی کارەکانی کۆنفرانسی لۆزا ندا، دەیویست لە پشتپەردەوە، لە گەڵ نوێنەرانی ئینگلیزدا ڕێکبکەو ێت و پێشنیاری ئەوەی بۆ کردن کە بەرەیەکی هاوبەش دژ بە بەلشەڤیکەکان درو ستبکەن.(Ульченко,2003:123)

هەرچەندە پەیمانی لۆزان بەشێکی ئەو ناوچانەی بۆ تورکیا گێڕایەوە، کە بەپێی سیڤر لە تورکیا دادەبڕان، بەڵام کێشەی ویلایەتی موسڵ بە چارەسەرنەکراوی مایەوە و، دواتر بە بەشداریي کۆمەڵەی گەلان چارەسەرکرا. بەڵام بەگشتی لۆزان پاراستنی

سەروەریی و یەکپارچەیی خاکی تورکیای نوێ و ڕێگەگرتن لە پارچەکردنی دەستەبەرکرد و هەروەها لە ڕووی پرسە ئابوورییەکانیشەوە، تورکیا بە پشتیوانیی یەکێتی سۆڤێت چەند دەستکەوتێکی بەدەستهێنا و بەپێی بەندی ٢٨ ڕژێمی کەپیلاسیۆن هەڵوەشێنرایەوە و هەروەها جگە لە هێشتنەوەی کۆنترۆڵی دەوڵەتیی بەسەر کۆنسێسیۆمە بیانییەکانی ناو تورکیاوە بەدەست حکومەتەوە، قەرزەکانی سەر دەوڵەتی عوسمانیی بە شێوەی سازان چارەسەر کران، بە شێوەیەك، کە لە قازانجی تورکیادا بوو. (http://www.ataa.org/news/ spotlight-peace-treaty-of-lausanne-and-the-end-to-armenian-aspirations/)

بەڵام ئەم گۆڕانکارییانە بۆ گەلی کوردی چەند ملیۆنیی ئاکامی بەردەوامیان هەبوو. ئیتر لەو ساتەوە چارەنووسی کورد بە چەند هەلومەرجێکی واقیعی سیاسی نوێوە بەسترا، کە جیاوازی لەو هەلومەرجانە زۆرتر بوو، کە لە قۆناغی پێش لۆزاندا هەبوون. ئەگەر یەکسەر دوای کۆتاییهاتنی جەنگی جیهانیدا، کورد توانیبێتی ئاوات بەوە بخوازێت، کە لە ئاڵوگۆڕەکانی دوای جەنگ، تەنانەت لە بەرەی دیپلۆماتیی و ئەو بێسەرەبەرەییەدا دەتوانن هەر هیچ نەبێت تا ئەندازەیەك خاکی پەرتکراوی نیشتیمانەکەیان یەکبخەن و سەربەخۆیی بەدەست بێنن و یا بەلای کەمەوە ئۆتۆنۆمی بەدەست بێنن، ئەوا لە دوای لۆزان بارەکە تەواو پێچەوانە بووەوە. پرسی کورد ئیتر وەك پرسێکی نێودەوڵەتیی، بە هەموو واتایەکەوە بۆ ماوەیەکی دوورودرێژ لە کارنامەی ڕۆژ دەرکرا و تەنیا وەك پرسێکی ناوچەیی لە چوارچێوەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا مایەوە.(Лазарев,2005: 3-4)

٤.١ پەیوەندییەکانی سۆڤێت و تورکیا دوای ڕاگەیاندنی کۆماری تورکیا

حکومەتی سۆڤێتی بە تەنیا پشتگیریی مۆراڵی- سیاسیی حکومەتی توکیای نەدەکرد، بەڵکو لە سەختترین ڕۆژگارەکانی مێژووی کۆماری تورکیا و لەکاتی جەنگی ڕزگاریی و کۆنفرانسی- لۆزاندا، پشتیوانی و یارمەتی تەکنیکی و جەنگیی دەکرد و پەیوەندییەکانیان پێی نایە قۆناغێکی ترەوە. ئەوە بوو لە ٨ ئەیلولی ١٩٢٤دا نوێنەری یەکێتی سۆڤێت لە تورکیا لەسەر فەرمانی حکومەتی سۆڤێتی پەیوەندی بە عیسمەت ئینۆنوی سەرۆکی ئەنجومەنی وەزیرانی تورکیاوە کرد و بە مەبەستی بەهێزکردنی هاوکاریی سیاسیی دواتر لەنێوان هەردوو وڵاتدا، پێشنیاری فراوانکردنی پەیمانی سۆڤێتی تورکی ١٦ مارتی ١٩٢١ پێشکەش کرد. عیسمەت پاشا بە ناوی حکومەتی تورکیاوە پێی ڕاگەیاند، کە لەسەر فراوانکردنی پەیمانەکە ئامادەی دەستپێکردنی دانوستاندنن و داوای کرد پێشنیارەکانی سۆڤێت گەڵاڵە بکرێن. لە ٢٤ مارتی ساڵی ١٩٢٥دا، تۆفیق ڕوشدی، وەزیری دەرەوەی تورکیا پرۆژەی ڕێکەوتنێکی بە سوریتس، نوێنەری ڕێگەپێدراوی یەکێتی سۆڤێت لە تورکیا دابوو. (Документы внешней политики 1925,1963: 193, 212)

لە ١٩ ئەیلولی ١٩٢٥دا چیچێرین بە تێلیگرافێك نوێنەرەکەی خۆیانی، کە ئەوان پێشنیار دەکەن، ئەو پەیمانەی پێشوو هەموار بکرێتەوە و پەیمانێکی تر سەبارەت بە بێلایەنیی دۆستانە بۆ کاتی ڕوودانی جەنگ لەلایەن یەکێك لەم دوو لایەنە لەگەڵ وڵاتی سێیەمدا، هەروەها پابەندبوون بە بەشدارینەکردن لە هیچ کۆربەندێکی دوژمنکارانە دژ بە هەر کامێك لەم دوو لایەنە. بەڵام بەهۆی نەخۆشکەوتنی عیسمەت پاشا و دروستبوونی قەیرانی حکومی لە تورکیا، بۆ ماوەیەك گفتوگۆکان وەستێنران. دواتر، کە فەتحی بەگ شوێنی عیسمەت پاشای گرتەوە، دەست بە ئاڵوگۆڕی بیروڕا کرایەوە و لە مانگی کانونی دووەمی ١٩٢٥دا دانوستاندن دەستی پێکرد و بە ڕێکەوتن لەسەر پەیمانی دۆستایەتی و بێلایەنی کۆتاییان هات. (Документы внешней политики 1925,1963: 766, п9)

١.٤.١ پەیمانی دۆستایەتی و بێلایەنی نێوان یەکێتی سۆڤێت و کۆماری تورکیا

پەیماننامەی دۆستایەتی و بێلایەنی لە نێوان ڕوسیای سۆڤێتی و کۆماری تورکیا لە ١٧ کانونی یەکەمی ١٩٢٥ دا لە پاریس، ڕاستەوخۆ دوای چارەسەرکردنی کێشەی موسڵ مۆرکرا و ساڵی ١٩٣٥ بۆ ماوەی ١٠ ساڵ نوێکرایەوە، لەلایەن چیچێرین، کۆمیساری کاروباری دەرەوەی یەکێتی سۆڤێت و تۆفیق ڕوشدی، وەزیری کاروباری دەرەوەی کۆماری تورکیا مۆرکرا، لەم بەندانە پێکهاتبوو:

بەندی١: لە کاتی ڕوودانی هەر پەلامارێکی سەربازیی دژ بە هەر یەکێك لەم دوو لایەنەی ڕێکەوتنەکە، لە لایەن وڵاتی سێیەم یان چەند وڵاتێکەوە، لایەنەکەی تری پەیمانەکە، پابەند دەبێت بە ڕەچاوکردنی بێلایەنیی بەرامبەر بە لایەنی یەکەم.

بەندی٢: هەر یەکە لەم لایەنانەی ڕێکەوتنەکە، پابەندی بەشدارینەکردن لە هیچ جۆرە پەلامارێك بۆ سەر لایەنەکی تر دەبێت، بە هەمان شێوەش لە هیچ هاوپەیمانێتییەکی تر یان ڕێکەوتنێکی دوژمنکارانە بەرامبەر لایەنەکەی تری ڕێکەوتنەکە لەگەڵ وڵاتی سێیەم یان چەند وڵاتێکی تردا نابێت، هاوکات لە هیچ هاوپەیمانێتییەکی تر یان ڕێکەوتنێکی دوژمنکارانە بەرامبەر ئاسایشی سەربازیی و دەریایی لایەنەکەی تری ڕێکەوتنەکە لەگەڵ وڵاتی سێیەم یان چەند وڵاتێکی تردا نابێت. جگە لەوەی، هەر یەکە لەم دوو لایەنەی ڕێکەوتنەکە، بەڵێنی ئەوە دەدەن، کە لە هیچ کارێکی دوژمنکارانەی وڵاتی سێیەم یان چەند وڵاتێکی تردا دژ بە لایەنەکەی تری ڕێکەوتنەکە نەکات.

بەندی ٣- ئەم ڕێکەوتنە لە ساتی پەسەندکردنیەوە دەچێتە بواری جێبەجێکردنەوە و بۆ ماوەی سێ ساڵ کارا دەبێت. دوای ئەمە، ڕێکەوتنەکە خۆبەخۆ بە درێژکراوە بۆ ساڵێك دادەنرێت، ئەگەر هیچ کام لە لایەنەکانی ڕێکەوتنەکە خواستی خۆی بۆ هەڵوەشاندنەوەی لە ماوەی شەش مانگ پێش تەواوبوونی کاتەکە ڕانەگەنێت.

دوای ئەوەی لە ٨ کانونی دووەمی ١٩٢٦ لەلایەن حکومەتی سۆڤێتی و لە ١١ شوباتی ١٩٢٦ لەلایەن ئەنجومەنی میللی باڵاوە پەسەندکرا، بەڵگەنامەی پەسەندکراوی ڕێکەوتنەکە لە ٢٩ حوزەیرانی ١٩٢٦ لە ئەستەمبوڵ ئاڵوگۆڕکراو. (Документы внешней политики 1925,1963: 739-740)

ئەم پەیمانە ڕەهەندێکی نوێی بۆ پەیوەندییەکانی تورکیا و یەکێتی سۆڤێتی هێنایە ئاراوە، ئەویش بەوەی دەقێکی تێدا بوو، کە باس لە پەلامارنەدان دەکات، بەتایبەتیش ئەگەر بزانین لەو کاتەدا تورکیا بەهۆی کێشەی موسڵەوە لەگەڵ بەریتانیا لە ململانێدا بوو. لە گەرمەی ئەم پەرەسەندنەدا، تورکیا هەوڵی دەدا پشتیوانیی یەکێتی سۆڤێت بەدەست بێنێت و لەم بوارەدا چیچێرین وەزیری دەرەوەی یەکێتی سۆڤێت لەو کاتەدا لە نامەیەکدا ئەوەی ئاشکرا کرد، کە لەکاتی قەومانی جەنگدا کار بە پەیمانی ساڵی ١٩٢١ دەکرێت. هەروەها یەکێك لە ئاکامەکانی تری ئەم پەیمانە، ڕێکەوتنی بازرگانیی نێوان یەکێتی سۆڤێت و تورکیا بوو، کە لە ساڵی ١٩٢٧دا مۆرکرا ، کە لە چەشنی خۆی یەکەم بوو لەنێوان هەردوو وڵاتدا.(النعيمي،٢٠١١: ٣١-٣٢)

بەڵام ئەم پەیمانە، کە تەنیا تا پێش کۆتایی جەنگی جیهانی دووەم کارا بوو، یەکێتی سۆڤێت لە ١٩ مارتی ١٩٤٥دا هەڵی وەشاندەوە و بۆ بەستنی پەیمانێکی نوێ لەگەڵ تورکیادا مەرجی گێڕانەوەی هەرێمەکانی قارس و ئەردەهان دانا، کە پێشتر بەپێی پەیمانی ١٩٢١ دا دەستبەرداری ببوو و داوایشی دەکرد، کە بنکەی سەربازیی لە ناوچەی تەنگە ئاوییەکاندا دابنێت و هەمواری پەیمانی مۆنترێوی ساڵی١٩٣٦ بکرێتەوە، کە بە مەبەستی ڕێکخستنی هاتوچۆ بەناو تەنگە ئاوییەکانی دەریای ڕەشدا مۆرکرابوو، هەروەها داوای ئەوەیشی دەکرد، پەیمانێکی نێودەوڵەتی بۆ بەرگری لە دەریای ڕەش ببەسترێت. (خولي،٢٠١٤: ٨)

تەوەری دووەم

خەباتی ڕزگاریخوازیی کورد لە ساڵانی ١٩٢٠ – ١٩٣٠ و هەڵویستی سۆڤێت

١.٢ خەباتی ڕزگاریخوازیی کورد لە سەرەتای بیستەکاندا

پرسی کورد لەنێوان ١٩١٩-١٩٢٢ دا ببووە جێگای بایەخی وڵاتانی ڕۆژئاوا، وەک دیفاکتۆیەك خۆی بە سەریاندا سەپاندبوو، بەو پێیەش کە یەکێك بوو لەو پرسانەی لە دەرئەنجامی جەنگەکەدا دەرکەوتبوو. ئەمە جگە لەوەی پرسی کورد لە دەمەدەمی جەنگەکەدا چووبووە "قۆناغی نێودەوڵەتیبوون"ەوە و بۆ یەکەمین جاریش بەپێی بەڵگەنامە نێودەوڵەتییەکان، ناوی کوردستان لە بەشێک لە خاکی پێشووی عوسمانیی نرا. بەڵام سەرهەڵدانی بزووتنەوەی نیشتیمانی تورکی و ئەو سەرکەوتنە سەربازیی، دیپلۆماتیی و سیاسییە خێرایانەی بەدەستی هێنا و بەتایبەتیش بەسەر یۆنانەکاندا، پاڵی بە وڵاتە گەورەکانەوە نا تا وردەوردە لە پشتیوانیی پرسی کورد دووربکەونەوە تاکتاك دەست بە ڕێکەوتن لەگەڵ حکومەتی ئەنقەرەدا بکەن.(شمو،٢٠٠٨: ١١)

بزووتنەوەی ڕزگاریخوازیی کورد هەر لە سەرەتای ساڵانی بیستەکانی سەدەی بیستەم لە ڕەوشێکی چالاکدا بوو. هاوینی ساڵی ١٩٢٠خالید بەگ جبرانلی پەیوەندی بە سەید عەبدولقادر و عەبدولڕەحمانی هەکاری، ئەندامانی کۆمەڵەی سەربەخۆیی کوردستان لە ئەستەمبووڵ کرد. هەر لە ڕێگای ئەوانیشەوە لەگەڵ یوسف زیای ئەندامی ئەنجومەنی میللی مەزنی تورکیا و لایەنگرانی لەسەر خەباتکردن بۆ بەدەستهێنانی سەربەخۆیی بۆ کوردستان لە ڕێگەی کۆمەڵەی گەلانەوە ڕێککەوتن. لەو دەمەدا، لە ناوچەی دێرسیم لە کۆبوونەوەیەکی فراوانی نوێنەرانی زۆر لە خێڵە کوردەکانی جانبەگیان، کورمەشان و هیتر لە تەکیەی حسێن عەبدوڵا سوێندی هاوکارییان بۆ خەباتکردن لە پێناوی دامەزراندنی کوردستانێکی سەربەخۆ، کە ویلایەتەکانی دیاربەکر، وان، بەدلیس، ئەلەزیگ، دێرسیم لەخۆبگرێت. لە ١٥ تشرینی دووەمی ١٩٢٠، سەید ڕەزا، دوای کۆبوونەوەیەکی سەرانی کورد لە دێرسیم و چەمشکەزەك، لەگەڵ هێزێکی گەورە دێرسیمیان گرت و ئینجا تێلیگرامێکی بۆ حکومەتی ئەنقەرە نارد، کە تیایدا سەبارەت بە داواکارییەکان لەبارەی جێبەجێکردنی قەوارەیەکی ئۆتۆنۆمی فیدراڵی بۆ کوردستان و بەردانی هەموو زیندانییە کوردەکان لە زیندانەکانی ئەلەزیگ، مەلاتیە، سیواس و ئەرزنجان؛ کێشانەوەی کاربەدەستانی تورك لەو ناوچانەی زۆرینەی دانیشتوانەکانیان کوردن و دەمودەست هەڵگرتنی گەمارۆی سەر ناوچەی کۆچگیری نوسیبووی. لە وەڵامی ئەمەدا حکومەتی ئەنقەرە شاندێکی بۆ ناوچەی ئەلەزیگ و دێرسیم نارد، کە ڕەوایی داواکارییەکانیان ڕایانگەیاند، بەڵام لە هەمانکاتدا ئامۆژگارییان کردبوون کە واز لە ڕاپەڕین بێنن.(شەرەفکەندی،١٩٩٥: ١٤٦)

بەڵام بەهۆی نەبوونی ناوەندێکی سەرکردایەتی و بەهێزیی دەوڵەتیش لە ڕووی چەك و جبەخانە و ژمارەوە، ڕاپەڕینەکە شکستی هێنا. بەڵام ڕاپەڕین لە ناوچەیەکی تر سەی هەڵدا و ئەوە بوو لە ناوچەی ماردین ڕاپەڕین بە ڕێبەری پیرزاد بەکر هەڵگیرسا، کە فەرماندەی یەکێك لە بەتالیۆنەکانی حەمیدییە بوو. لە سەرەتادا ڕاپەڕینەکە سەرکەوتنی بەدەست هێنا، کەمالیستەکان لە حوزەیرانی ١٩٢١ گفتوگۆیان لەگەڵ ڕاپەڕیوەکاندا دەستپێکرد، و پیرزاد بەکر داواکارییەکانی خۆیانی پێشکەشکرد، کە لە پێشەوەیان ئۆتۆنۆمی بۆ ناوچە کوردییەکان، بردنەدەرەوەی لەشکر و کاربەدەستانی بەڕێوەبەریتی تورك لە کوردستان. کەمالیستەکان یەکسەر بەرپەرچیان نەدانەوە، و چاوەڕوانی دەرفەتی گونجاویان دەکرد، هەربۆیە درێژەیان بە وتووێژەکە دەدا، و تەنیا کاتێك ڕاپەڕینەکە پەرەیسەند و ناوچەی دێرسیمی گرتەوە، لە شوباتی ١٩٢٢ دا هێرشیان بۆ سەر بردن و شکستیان بە ڕاپەڕینەکە هێنا. تورکەکان بڕیاریاندا زۆر بێبەزەییانە هێرشی سەربازی بکەن و بە ئاگر و ئاسن کۆتایی بە ڕاپەڕینەکە بێنن. بۆ ئەم مەبەستە هێزێکی گەورەیان کۆکردەوە، تەنانەت بەشێکی هێزەکانیان لە بەرەی جەنگ لەگەڵ یۆنانەکاندا کێشایەوە. دوای سەرکوتکردنی ڕاپەڕینەکە دادگایەکی سەربازیی کتوپڕیان لە سیواس بۆ دادگاییکردنی ٤٠٠ کەس دروستکرد ژمارەیەك لەمانە لەسێدارە دران و بڕیاری لەسێدارەدانیش بۆ نزیکەی سەد کەسێکی تریش دەرکرا، لەوانە عەلی شێری پاڵەوانی ڕاپەڕینی دێرسیم بە ڕێبەری سەید ڕەزا لە کۆتایی سییەکاندا، بە بێئامادەبوونی خۆی.(Гасратян,1987: 138)

٢.٢ گۆڕینی سیاسەت بەرامبەر بە کورد، دوای ڕاگەیاندنی کۆماری تورکیا

دوای ئەوەی کەمالیەکان، کە ژمارەیەکی زۆر لە ئەندامە کۆنەکانی پارتی "ئیتیحاد و تەرەقی" تێدابوو، جێگەپێی خۆیان توندکرد، ١ تشرینی دووەمی ١٩٢٢ ئەنجومەنی میللی باڵای تورکیا بڕیاری لابردنی سوڵتانی دا. محەمەدی شەشەم، دوایەمین سوڵتانی عوسمانی، ١٧ تشرینی دووەمی ١٩٢٢ لە ئەستەمبووڵەوە بە سواری کەشتیەکی جەنگیی بەریتانی بەرەو ماڵتا هەڵهات. ٢٩ تشرینی دووەمی ١٩٢٣ ئەنجومەنی میللی مەزنی تورکیا یاسای ڕاگەیاندنی کۆماری دەرکرد.

نەخشە و سیاسەتی نەتەوەپەرستیی کەمالیەکان، کە بۆ شۆڤێنیزمێکی توندڕەو گۆڕدرابوو، لە باکوری کوردستان ناڕەزاییەکی زۆری دروستکرد. بزووتنەوەی کەمالی بەشێوەیەکی گشتی هەر لە ڕۆژانی یەکەمی سەرهەڵدانیەوە دووڕوویی و لایەنی دژبەیەکی هەبوو. لە لایەکەوە، ئاڕاستەیەکی دژە ئیمپریالیستی، ڕزگاریی نەتەوەیی هەبوو، لە لایەکی ترەوە- نەخشە و نیازی ژێراوژێری داگیرکەرانەی بەرامبەر گەلی کورد و گەلانی پشتقەفقاز بەگشتی هەبوو.

ئەو دابەشکارییە بیرۆکراتیانەی دەسەڵات بووە هۆی هەژانێکی میللی جدیی. ساڵی ١٩٢٤ ناسیونالیستە سیکولارەکانی کۆماری تورکیا دامەزراوەی سەرەکیی یەکێتی پانئیسلامی و خەلافەتیان، گۆڕی و دەوڵەتێکی سیکولاریان ڕاگەیاند.(Киссинджер,2015: 151)

هەرچەندە لە هەندێك بڕگەی یەکەم دەستوری تورکیادا، کە ساڵی ١٩٢٤ ئەنجومەنی میللی تورکیا بڕیاری لەسەر دابوو، چەند لایەنێکی سەبارەت بە ئازادی کەسیی و یەکسانیی تێدا بوو، وەك لە (بڕگەی ٦٨)دا، کە دەڵێت:"هەموو تورکێك بە ئازادی لەدایك دەبێت و بە ئازادیش دەژی.." یاخود لە (بڕگەی ٧٠)دا:"هەموو تورك لەبەردەم یاسادا یەکسانن..."، و حکومەتی نوێ دابینکەری"دەستدرێژیینەکردنە سەر کەسێتی تاك، ئازادی ویژدان و مافە سروشتیەکانی هەموو تورکێکە"(https://legalns.com/download/books/cons/turkey.pdf)، لەگەڵ ئەوەشدا کە هەست بە دەمارگیریی نەتەوەیی و سەرەتاکانی پرۆسەی تواندنەوە دەکرێت، بەڵام لە ٣ مارتی ١٩٢٤، لە ڕۆژی هەڵوەشاندنەوەی خەلافەتدا، حکومەتی کەمالی بەپێچەوانەوە، نەك تەنیا بڕیاری نەهێشتنی هەموو ئەو مافە گشتیی و ئازادییانە دەدات، وەك داخستنی تەکیە، حوجرە و خوێندنگە ئایینیەکان، بەڵکو قەدەغەکردنی هەموو خوێندنگە، یانە، و ئۆرگانی چاپەمەنی کوردی دەرکرد. نەخشەی بەتورککردنی دانیشتوانی باکوری ڕۆژئاوای کوردستان بە پڕاوپڕی لە (بڕگەکانی ٦٩، ٨٧ و ٨٨) یەکەم دەستوری تورکیادا دەرکەوتبوو. هەر بۆ نموونە لە مادەی ٨٨دا

دەڵێت: "هەموو دانیشتوانی تورکیا بەبێ جیاوازیی ئایینی و نەژاد گشتیان تورکن".(حەسرەتیان،٢٠٠٧: ٢٢-٢٣)

٣.٢ ڕاپەڕینی ساڵی ١٩٢٥ بە ڕێبەریی شێخ سەعیدی پیران

لەگەڵ ئەوەشدا چەند ڕاپەڕینێك لە ناوچە جیاوازەكانی باكوری كوردستان دەستی پێكردبوو، بەڵام لە توانادا نەبوو ڕاپەڕینێكی گشتگیر ڕابگەیەنرێت، بەهۆی نەبوونی ڕێكخراوێكی سیاسی سەرتاسەری. لە كۆتایی ساڵی ١٩٢٢- سەرەتای ١٩٢٣ چەند دەستەیەكی نهێنی بە ڕێبەریی یوسف زیا و خالید بەگی جوبران، ئەندامانی ئەنجومەنی میللی مەزنی توركیا "كۆمیتەی ئازادی كوردستان" یان دروستكرد. كۆمیتەكە زۆر بەخێرایی لقی لە شارەكانی كوردستان- ئامەد، بەدلیس، ئورفە، سییرت و خەرپوت دروستكرد. سەركردەكانی كۆمیتەكە هەوڵیان بۆ بەدەستهێنانی پشتگیریی ڕۆشنبیر، بازرگان و ئەفسەران، نموونەی جەنەراڵ ئیحسان نوری پاشا، شێخە كوردە ناودارەكانی وەك شێخ سەعید، شێخ شەریفی پاڵو، شێخ عەبدوڵای میلكانی دەكێشا. كۆمیتەكە توانی شێخ سەعید بەلای خۆیدا ڕابكێشێت و لەسەر ڕێكخستنی ڕاپەڕینی داهاتووش گفتوگۆ بكەن. خالید بەگ و هاوڕێكانی دەستیان بە چالاككردنی پروپاگەندە بۆ بیری سەربەخۆیی كوردستان كرد. لە شارەكانی ڤارتۆ، كارلیۆڤا، مەلەزگەرت، بوولانیخ و خینس بە مەبەستی ڕێكخستنی خەبات دژ بە بڕیارەكانی هەردوو كۆنگرەی ئەرزەڕۆم و سیواس. هەر زۆر زوو كورد لە نەخشە و سیاسیی دەسەڵاتدارانی نوێ گەیشتن، لەبەر ئەوە ڕازی نەبوون هاوكاریان بكەن و تەنانەت دان بەو كوردانەشدا بنێن، كە لە ئەنجومەنی میللی باڵای توركیا لە ئەنقەرە ئەندام بوون.(Гасратян и др,1987: 119)

بەهاری ساڵی ١٩٢٤ یوسف زیا سەردانی خالد بەگی جبرانلی لە ئەرزەڕۆم كرد. لەو چاوپێكەوتنەدا بڕیاریان دا خێڵەكان بە یارمەتی شێخ مەحمودی حەفید و سمایل خانی سمكۆ چەكداربكەن، هەروەها پەیامی خۆیان لە ڕێگەی سوریاوە بۆ كۆمەڵەی گەلان بنێرن. دواتر یوسف زیا بە نامەیەكی خالید بەگەوە سەردانی شێخ سەعید لە شارۆچكەی كۆلیحەسار و زۆر ناوچەی تری كرد و بڕیاری سەركردایەتی كۆمیتەی بۆ خێڵە كوردەكان ڕوونكردەوە. بێجگە لەوە، چەند مانگێك پێش دەستپێكردنی ڕاپەڕین عەلی ڕەزای كوڕی شێخ سەعید لە ڕێگەی ئامەدەوە سەردانی حەڵەبی كرد، بۆ ئەوەی ڕەزامەندیی كۆتایی ڕێكخستنی ڕاپەڕین لەگەڵ ڕێبەرانی تری كورد وەربگرێت. لە حەڵەب كۆنگرەیەك، بە ئامادەبوونی كوردی توركیا، سوریا و عێراق ڕێكخرا و گفتوگۆ لەسەر بارودۆخی باكوری كوردستان كرا و بڕیاردرا، كە تەنیا لە ڕێگەی خەباتی چەكداریەوە دەتوانرێت مافی نەتەوەیی بۆ كورد دەستەبەربكرێت. كۆنگرەكە بڕیاری دا لە ٢١مارتی داهاتوودا ڕاپەڕینێكی سەرتاسەری لە كوردستانی توركیا دەستپێبكرێت.(Гасратян и др,1987: 120)

لە كۆتایی ئابی ١٩٢٤ دا بڕیاریاندا پەیوەندی بەتوركە نەیارەكانی ڕژێمی كەمالییەوە بكرێت. بۆ ئەم مەبەستە یوسف زیا سەردانی ئەستەمبوولی كرد، كاتێك دەسەڵاتدارانی تورك بەمەیان زانی، یوسف زیا و خالید بەگی جبرانلی، ڕێكخەری سەربازیی ڕاپەڕینەكە و چەندانی تریان گرت. بەم شێوەیە، هەر لە قۆناغی خۆئامادەكردن بۆ ڕاپەڕینەكە لە ڕێبەرە سەرەكیەكان، سەربازیی و سیاسییەكانی بێبەشكرا. هەر لەو كاتەدا شێخ سەعید دەستی بە كۆكردنەوەی هێز كرد، بەڵام بەو پێیەی دەسەڵاتدارانی توركی ئاگایان لە پلانەكەی شێخ سەعید و كۆمیتەكە بوو، چاوەڕوانی دەرفەتێكی گونجاویان بۆ دەستوەشاندن و گرتنیان دەكرد.

شێخ سەعید، بەهۆی لەدەستدانی سەركردایەتی ناوەندیی ڕاپەڕینەكەوە، ناچاربوو لە ١٤ شوباتی ساڵی ١٩٢٥ دا ڕاپەڕین ڕابگەیەنێت و دەرەخین بە پایتەختی كاتی كوردستان ڕاگەیەندرا. بزوتنەوەكە فراوان بوو، ڕاپەڕیوان خەرپوت و هەندێك ناوچەی تری ڕۆژهەڵاتی توركیایان ڕزگاركرد. لە ماوەی سێ مانگدا هێزە چەكدارەكانی كورد سێیەكی خاكی كوردستانی بندەستی توركیان ڕزگاركرد، و گەمارۆی ئامەدیان دا، هێزیان بۆ سەروو دەریاچەی وان و چیاكانی ئارارات، هەروەها بەرەو باشور بۆ بەدلیس ڕەوانەكرد. دەسەڵاتدارانی تورك لەگەڵ دەستپێكی ڕاپەڕینەكەدا خێرا بەخۆیان كەوتن و بڕیاریاندا بە هەموو هێزێك تێكی بشكێنن، لەبەرئەوە لەشكرێكی ٨٠ هەزار كەسییان بۆ لێدانی ڕاپەڕینەكە نارد.(شەرەفكەندی،١٩٩٥: ١٤٦)

بۆ كۆتایی مانگی مارت هێزەكانی حكومەت ئامادەیی تەواویان هەبوو پەلاماری ئەو ناوچانە بدەن، كە شۆڕشی تیا هەڵگیرسابوو. لەو كاتەدا جەنەراڵ كەمالەدین سامی پاشا سەركردەی سوپای تورك، ڕایگەیاندبوو، كە بۆ چارەسەركردنی كێشەی كورد، سێ ئەرك لە بەردەم حكومەتدایە: ١- جەنگێكی خوێناویی بێبەزەییانە بۆ سەركوتكردنی شۆڕش، بۆ گەیشتن بەم ئامانجەش، سەرەتای نیسانی ١٩٢٥ی بۆ پەلامار دەستنیشان كردبوو؛ ٢- چەككردنی هەموو كوردەكان، بێ ڕەچاوكردنی ئەوەی بەشداریی لە شۆڕشدا كردووە یان نا؛ ٣ - كۆچپێكردنی كورد بۆ ناوچە جیاجیاكانی وڵات، بۆ ئەوەی ئەوان لە هیچ شوێنێك زۆرینە نەبن و ناردنی خەڵكی تورك بۆ ناوچە كوردییەكان.(حەسرەتیان،٢٠٠٧: ٢٥-٢٦)

ئەمە بێجگە لەوەی پاش ماوەیەكی كەم، بۆ دەربازبوون لەو دۆخە، دەرگایەكی تریش لە ڕووی توركیا كرایەوە. ئەویش بەپێی پەیمانی ئەنقەرە (فرانكلین- بویۆن)، كە لە ٢٠ تشرینی یەكەمی ساڵی ١٩٢١ لە نێوان توركیا و فەرەنسا مۆركرابوو و لەگەڵ ئەوەشدا، كە فەرەنسا لە كیلیكیا دەرچووبوو، سنورەكانی باشوری توركیایش، لە باكوری عەین ڕوبا، ئورفە و ماردین تەسككردبووەوە، بەڵام توركیا مافی ئەوەی هەبوو هێڵی شەمەندۆفەری حەڵەب - بەغدا بۆ گواستنەوەی لەشكرەكەی بەكاربێنێت. بەو پێیەش كە بۆ لەشكری تورك ئاسان نەبوو بۆ ناوچەكانی ڕاپەڕین بگات، لە ڕێگەی سوریاوە ٣٥ هەزار سەرباز بۆ ئامەد و خەرپوت ڕەوانەكران، كە توانیان لە نزیك ئامەد گەمارۆی هێزەكانی ڕاپەڕین بدەن و ڕێگای ڕۆژهەڵاتی دەریاچەیان لێ بگرن. هێزەكانی سوپای توركیا، كە ژمارەیان ٨٠ هەزارێك دەبوو، توانیان هێزەكانی ڕاپەڕینەكە تێكبشكێنن و شێخ سەعید و هاوڕێكانیشی بگرن و بیاندەن بە دادگا، كە بۆ ئەم مەبەستە بەناوی دادگای سەربەخۆیی"ئیستیقلال" وە دروستكرابوو. كەمالیستەكان هەر بە تێكشكاندنی ڕاپەڕینەركە نەوەستان، بەڵكو ڕاپەڕینەكەیان بۆ ئەوە بەكارهێنا، كە بۆ تا هەتاهەتایە كۆتایی بە بزووتنەوە ڕزگاریی كوردی بێنن. هەر بۆیە تەنانەت ئەو كوردانەیشیان دەگرت، كە هیچ پەیوەندیەكیان بە ڕاپەڕینەكەوە نەبوو، وەك سەید عەبدولقادر و كوڕەكەی و زۆری تر. بەم شێوەیە، ٢٩ تەموزی ١٩٢٥ دادگای "سەربەخۆیی" لە ئامەد بڕیاری لەسەر ٤٧ كەس لە بەشداربووانی ڕاپەڕین دەركرد و سزای لەسێدارەدانی بەسەردا دان، یەكسەر ڕۆژی دوای دەرچوونی فەرمانەكە، ٥٢ كەس بە خودی شێخ سەعیدەوە لە سێدارەدران، كە پێش لە سێدارەدانی وتی:"من هیچ بەداخەوە نیم، كە خۆم بە قوربانی گەلەكەم دەكەم. ئێمە بەوە دڵمان خۆشە، كە وەچەكانمان لە بەرامبەر دوژمندا بە هۆی ئێمەوە شەرم نایان گرێت".(Гасратян и др,1987: 128)

جەواهر لال نەهرۆ لە باسی ڕاپەڕینی ساڵی ١٩٢٥ و ڕەفتاری ڕژێمەكەی مستەفا كەمالدا دەڵێت:"كاتێك مستەفا كەمال ڕایگەیاند، كە بەریتانیا پاڵنەری ڕاپەڕینی كوردە، وای لە ئەنجومەنی میللی كرد، قانونێك دەربكات و تۆمەتی ناپاكی باڵا بخاتە پاڵ

هەر کەسێکەوە، کە ئایین وەك ئامراز بۆ بزواندنی هەستی نەتەوەیی بەکاربێنێت، ئینجا بە قسە بێت، یان بڵاوکردنەوە، بەو پێیەش ئەوپەڕی سزای بەسەردا دەسەپێنرێت و لە هەمان کاتیشدا فێرکردنی ئەو باوەڕە ئایینیانە لە مزگەوت قەدەغەکرا، کە گوایە دژایەتی بۆ کۆمار تێدا بێت. دوای ئەمە مستەفا کەمال بێبەزەییانە کوردی سەرکوت کرد، دادگای "ئیستیقلال" تایبەت بە دادگاییکردنی هەزاران دروستکرد و هەردوو سەرکردە شێخ سەعید و دکتۆر فوئاد و زۆری تریشیان لە سێدارە دا، بێ ئەوەی دەستبەرداری ئاواتی سەربەخۆیی کوردستان ببن. ئا بەم شێوەیە دەبینین، کە ئەو تورکانەی لەم دواییانەدا خەباتیان بۆ ئازادی خۆیان دەکرد، چۆن کوردیان دادەپڵۆسی، لەبەرئەوەی داوای مافی خۆیان دەکرد. چەند سەیرە خەباتی نەتەوەیی لە داکۆکیکردن لە نیشتیمانەوە بۆ زەوتکردنی ئازادی خەڵکی تر بگۆڕێت".(نهرو،١٩٨٣: ٢٤٩- ٢٦٠)

ڕژێمی کەمالیستەکان لە پروپاگەندەی بۆ تاوانبارکردن و ناشیرینکردنی ڕووی بەشداربووانی ڕاپەڕینەکەدا کەمتەرخەمی نەکرد. لە ڕاگەیاندنەکاندا وڵاتانی دەرەوە بە ڕێکخستنی ڕاپەڕینەکە، بە دژایەتیکردنی پانتورکیزم گوناهباردەکران، ناوونەتۆرەی بەکرێگیراو و دەسکەلای بێگانە، بەتایبەتی بەریتانیا و تەنانەت یەکێتی سۆڤیەتی دۆست و هاوپەیمانیشیان، دەخستە پاڵ بەشداربووانی ڕاپەڕینەکە؛ گوایە ئەو وڵاتانە بەنیازن تورکیا پارچەپارچە بکەن و ڕێگە لە چەسپاندنی دەسەڵات و یاسا دەگرن. لە هەمان کاتیشدا، لە دەرەوە تێرمینۆلۆجیەکی تریان بەکاردەهێنا: شێخ سەعید و هاوڕێکانیان بە کۆنەپەرست، دەمارگیری ئایینی ناودەبرد. لەلایەکی تریشەوە، پروپاگەندەی ئەوەیان دەکرد، کە ئامانجی ڕاپەڕینەکە گێڕانەوەی سوڵتانە. تەنانەت سەرۆکی دادگای سەربەخۆیی لە ئەنقەرە ڕاگەیاندنێکی سەبارەت بەوە بڵاوکردەوە، کە گوایە سوڵتان هەڵگیرسێنەری سەرەکی ڕاپەڕینەکەیە، و دەیەوێت لەم ڕێگەیەوە بۆ سەر تەخت بگەڕێتەوە و خەلافەتی عوسمانی زیندووبکاتەوە، ئۆتۆنۆمی بۆ کوردستان دابین بکات و پایتەخت لە ئەنقەرەوە بۆ ئەستەمبووڵ بگێڕێتەوە.(زنار سلوپي،١٩٩٧: ١٠٣-١٠٤)

بەڵام سەرکوتکردنی ڕاپەڕینی ١٩٢٥ و سیاسەتی شۆڤێنیانەی ڕژێمی کۆماریی هیچ کوردی چاوترسێن نەکرد و ئاستەنگی لەبەردەم ڕاپەڕین و سەرهەڵدانی نوێدا دروستنەکرد و کوردانی خێڵی جەلالی بە ڕێبەری بەرخۆساڵی ١٩٢٦دا دەستیان بە ڕاپەڕین کرد. بەدوای ئەواندا، لە ئایاری ١٩٢٧ دا کوردانی ناوچەی چیاکانی ساسون، باشووری ڕۆژئاوای شاری موش، بە ڕێبەری مەحمود عەلی یونس ڕاپەڕین. توانرا ئەم ڕاپەڕینە لە ناوەڕاستی حوزەیراندا سەرکوتبکرێت، ئەویش زۆر بە ئاسانی نەکرا. لە کۆتاییدا خێڵەکانی مۆتکان و ڕۆژکان لە ناوچەی بەدلیس، هێرشیان بۆ سەر بەدلیس برد و هێڵی تێلیگرافی ڕێگای بەدلیس و ئامەدیان بڕی. لە هەمان کاتدا پشێوی لەناو کوردی ناوچەی ئەرجیش، لە باکوری دەریاچەی وان دروستبوو. هێزەکانی سوپای تورکی، بە مەبەستی ترساندن دوو کەلەسەریان بە بێ لاشە لە گۆڕەپانی شاری ئەرجیشدا هەڵواسی.(ئەفراسیاو هەورامی،٢٠٠٣: ١٤٤)

لە ئەیلول- تشرینی یەکەمی ١٩٢٧دا ڕاپەڕیوان سەربازە هەواڵگرییەکانی سەر ڕێگای ئیمەجە- ئەرزەڕۆمیان چەککرد و هێرشیان بۆ سەر شارۆچکەی سۆگیوتلی برد. زانیاری لەسەر جووڵەی کوردی ناوچەکانی باشووری ئەرزەڕۆم، دێرسیم، پاڵو، هەروەها مەڵەزگرت هەبوو. ڕووداوی گەورە لە ناوچەی ئیگدیر- بایەزید، سنوری ئێران ڕوویدا. لەم ناوچەیە چەند دەستەیەك ڕێکخرا، کە ٨ هەزار دەبوو. ئەم هێزە لە سەرەتادا خەباتێکی زۆر سەرکەوتوو و شێلگیرانەی دژ بە هێزە نیزامیە تورکەکان دەکرد. شێخ قادر و حەسۆ برۆ تێللی، ئیحسان نوری پاشا، ئەیوب ئاغا، عەلی میرزا شەمشەدینسکی، لە کوردانی پشتەقفقاز و هیتر ڕێبەرایەتی ڕاپەڕینەکەیان دەکرد.

پەیوەندی خزمایەتی لە نێوان بەشداربووانی ڕاپەڕینەکە و هەموو خێڵەکانی ناوچەکە و ناڕاستەوخۆش خانەکانی ماکۆدا هەبوو.(Заря Востока,1929.4.19)

٤.٢ ڕاپەڕینی ئارارت(ئاگری) ساڵانی ١٩٢٧ - ١٩٣٠

دوای شکستهێنانی ڕاپەڕینەکەی ساڵی ١٩٢٥ بە ڕێبەری شێخ سەعید، ئەو کوردانەی لە دەست زوڵموزۆری دەسەڵاتدارانی تورك، کە پەنایان بۆ وڵاتانی ئەورووپی و ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، وەك سوریا و میسر بردبوو، لەگەڵ ئەو کەسانەی تردا، کە هێشتا لە سنورەکانی باکوری کوردستاندا بوون، لە ساڵی ١٩٢٦ دا بە مەبەستی ڕێکخستنی چالاکی گروپە کوردیە سیاسییە جیاوازەکان، سەرانی خێڵەکان، کەسانی ناوداری ناو کۆمەڵگەی کوردی و ئامادەکردنی ڕاپەڕینی نوێ، خۆیان بۆ بەستنی کۆنگرەی گەلی کورد ئامادەکرد. دوای وتووێژێکی دوورودرێژ، لە ئابی ساڵی ١٩٢٧دا لە ناوچەیەکی دوور لە دەستی دەوڵەتی تورکیا، نوێنەرانی "کۆمەڵەی سەربەخۆیی کوردستان"، "کۆمەڵەی کۆمەڵایەتی کوردی"، "کۆمیتەی ئازادی کوردستان" و کەسانی ناوداری کوردی بەشداری کۆنگرەکەیان کرد، کە ٤٥ ڕۆژی خایاند. یەکەم کۆنگرەی دامەزراندنی کۆمەڵەی "خۆیبوون" لە ئابی ١٩٢٧ دا لە هاوینەهەواری بەحمدونی لوبنان بەسترا.(بلەج شێرکۆ،١٩٩٠: ١٩٠) لەو کۆنگرەیەدا ڕێبەری پارتی "داشناك"ی ئەرمەنی وەهات پاپازیان ئامادەبوو. لە کۆنگرەکەدا کۆمەڵێك بڕیاری گرنگ درا، وەك: ١- هەڵوەشاندنەوەی هەموو پارت و ڕێکخراوە کوردییەکان و دامەزراندنی پارتێکی گەورە بە ناوی "خۆیبوون"؛ درێژەدان بە خەبات دژ بە دەوڵەتی تورکیا تا دەرکردنی دوایەمین سەربازی تورك لە خاکی کوردستان؛ ٣- دەستپێکردن بە ڕاپەڕینێکی سەرتاسەری، بەو مەرجەی: ئا- دروستکردنی فەرماندەییەکی سەرەکی بۆ هەموو هێزە نیشتیمانپەروەرە کوردیەکان؛ بێ- ڕێکخستنی هەموو هێزە چەکدارییەکان لەسەر شێوەی سەربازی و چەکدارکردنیان بە نوێترین چەك؛ ج- دروستکردنی ناوەندێکی گشتی و سەرکردایەتیەکی باڵا لە یەکێك لە ناوچە چیاییەکانی کوردستاندا؛ ٤- دروستکردنی پەیوەندی دۆستانە و درێژخایەن لەگەڵ حکومەتەکانی ئێران و سوریا، ڕێزگرتنی ئەو مافانەی کە گەلی کورد لە سایەی ڕژێمی مەنداتدا یاخود ڕێکەوتنە نێونەتەوەییەکاندا بەدەستی هێناوە و داوانەکردنی مافی سیاسی تر لە حکومەتی ئەو دوو وڵاتە.

بۆ چارەسەرکردنی ئەو کێشانەی لە نێوان گەلی کورد و ئەرمەندا، بە باش زانرا گفتوگۆ لەگەڵ پارتی داشناك بکرێت. ئەگەرچی دەسەڵاتدارانی یەکێتی سۆڤیێت، ئەم نزیکبوونەوەیان، وەك هاوپەیمانیەکی دژ بە خۆیان دادەنا، تەنیا لەبەر ئەو هۆیەی، کە پارتی داشناك دژ بە ڕژێمی سۆڤیێتی بوو. هەرچەندە هاوکاریی نێوان بزووتنەوەی ڕزگارییخوازیی کوردستان و پارتی داشناك شتێکی نوێ نەبوو، ڕەگی بۆ کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم دەگەڕایەوە. لە ناوەڕاستی نەوەدەکانی سەدەی نۆزدەیەم ڕێبەرانی داشناك لە جنێڤ چاویان بە عەبدولڕەحمان بەدرخان کەوتووە و لەسەر ئەگەری یەکخستنی خەباتی کورد و ئەرمەن گفتوگۆیان لەگەڵدا کردووە. تەنانەت هەر بۆ ئەو مەبەستە، عەبدولڕەحمان بەدرخان وتارێکی بە کوردی و بە گرافیکی عەرەبی لەسەر نزیکبوونەوەی کورد و ئەرمەن لە "تروشلو- ئاڵا"دا نوسیووە.(أمیر، ب. س،: ١٨)

ئیحسان نوری پاشا ساڵی ١٩٢٧ دا وەك نوێنەری شۆڕشگێڕانی ئاگری(ئارارات) لە کۆنگرەکەی "خۆیبوون"دا بەشداریکرد، و هەر لەوێش ئەرکی دامەزراندنی ناوەندێکی خەباتی چەکداری پێ سپێردرا. بەو پێیەی زۆر شارەزای ناوچەی ئارارات بوو، لە ڕووی جوگرافی و تۆپۆگرافیەوە بە شوێنێکی ستراتیژی دادەنا، چیاکانی ئاگری بۆ جێگەی دامەزراندنی ناوەند هەڵبژارد. ئەگەرچی لە هەڵبژاردنی چیاکانی ئاراراتدا

ڕەچاوی پشـــتیوانیکردنی ئەرمەنە داشـــناکەکانیش کرابوو، چونکە بە بۆچوونی ئەوان چیاکانی ئارارات، کە لەســـەر ســـنوری ئەرمینیا بوو، هەر لەوێشـــەوە ســـاڵی ١٩٢٠دا شناکەکان ڕاونرابوون، کە دەیانویست خەبات بۆ ڕزگاریی بکەن. لە لایەکی ترەوە، ئارارات لەســـەر ســـنوری ئێران بوو، هەر خودی ئاراراتی بچوك لەناو ئێراندا بوو. ئێران لەو ڕۆژگارەدا و بەتایبەتی تەوریز ناوەندی سـەرەکی خەباتی داشـناك بوو، هــەر لەوێشـــــەوە یارمــەتی ســــەربازی بــۆ شـــــۆڕشـــــگـێـڕانی ئــارارات دەچوو.(شەرەفکەندی،١٩٩٥: ١٥١-١٥٢)

هەر بەم شـێوەیە، پارتی داشـناك سـاڵی ١٩٢٨، بە مەبەسـتی ناردنی یارمەتی و هاوکاری ڕاپەڕینی ئاگری، نوێنەری خۆیان ئارداش ئەلەشـــگیریان لە تەوریزەوە بۆ چیاکانی ئارارات ڕەوانەکرد. بەڵام لەوێ کەوتە بەردەستی سەربازە ڕوسەکان، ڕەوانەی ئـێـریـڤـانـیـان کـرد و دواتـر بـۆ تـفـلـیـس و لەوێ بـێـســـــەروشــــوێـن مایەوە.(شەرەفکەندی،١٥٢:١٩٩٥)

ئینگلیزەکانیش بەرامبەر بەم ڕاپەڕینە دەسـتەوسـان نەوەسـتان و هەوڵیاندەدا، وەك کێشەی موسڵ، بۆ مەبەستی خۆیان لە چارەسەرکردنی کێشەکانیان لەگەڵ تورکیادا، کۆمەڵەی خۆیبوونیش بەکاربێنن. لە بەر ئەمە هیچ جۆرە یارمەتیەکی گەلی کوردیان نەدا، بەڵکو کاتێك کێشـــەکانیان لەگەڵ حکومەتی تورکیدا چارەســـەرکرد، بە تەواوی کۆمەڵەی خۆیبوونیان قەدەغەکرد. بە سوودوەرگرتن لەو هاوکارییەی نێوان خۆیبوون و داشــــناك، هەر شــــتێك لە کوردســــتان ڕووی بدایە، دەیانوت کە ئینگلیزەکان لە پشـــتیەوەن. یەکێتی ســـۆڤێتیش نەك هەر باوەڕی بەو پروپاگەندانە دەکرد، بەڵکو چاویشـی لە ئاسـت ئەو تاوانانەدا دەنوقاند، کە ڕژێمی تورکی لە کوردسـتاندا ئەنجامی دەدا. (گەورانی،٢٠٠٠: ٢٩٤)

وردەوردە، لەگەڵ بەهێزکردنی پێگە و پتەوکردنی ڕێکخســـتنی ناوچەکانی چالاکی ڕاپەڕیوانی ئارارات، ڕاپەڕیوانی کورد سـنوری دەسـەڵاتیان فراوانکرد. پەرەسـەندنێکی لەو جۆرە، نیگەرانی دەسـەڵاتدارانی تورکی گەورەتر کرد و پاڵی پێوەنان بیر لە گفتوگۆ بکەنەوە، بەڵام هیچ ئاکامێکیان دەســـتنەکەوت. ڕاپەڕیوانی کورد بە شـــێوەیەکی نوێ درێژەیان بە خەباتەکەیان دا. لە ١٣ حوزەیرانی ١٩٣٠ بۆ ماوەی چەند هەفتەیەك شــەڕی زۆر قورس کرا و هێزەکانی حکومەت شـکسـتیان پێهات. هێزەکانی ڕاپەڕین توانیان ٢٠٠٠ لە دوژمن بە دیل بگرن، ٦٠ مەترەلۆز و ٢٤ تۆپیان دەسـتکەوت و ١٢ فڕۆکەیشـیان بەردایەوە. بەڵام، لەگەڵ ئەوەشـدا هێزەکانی حکومەت، بە یارمەتی فڕۆکەی جەنگیی، توانیان لە هەمان مانگدا تەنگ بە هێزەکانی ڕاپەڕین هەڵبچنن و ناچاریان بکەن بەرەو ناوچە چیاییەکانی ســـنوری تورکیا- ئێران هەڵبێن. لەم کاتە ناســـکەدا ئێران یارمەتیەکی زۆری هێزەکانی تورکیای دا؛ ئێران ڕێگەی بە ســـوپای تورك دا بەناو سـنوری ئێران بڕوات و لە پشـتەوە سـوپای هەردوولا هێرشـیان بۆ سەر هێزە چەکدارییەکانی کورد برد.

حکومەتی ئێران لە سەرەتادا هەڵوێستێکی تری هەبوو. بەهۆی ئەوەی ئینگلیزەکان لە هاتنەســــەرتەختی دەســــەڵات لە ســــاڵی ١٩٢١یارمەتی ڕەزای شـــای دابوو، پەیوەندیەکی بەتین لە نێوانیاندا هەبوو. هەر لە بەر ئەوە دەســــەڵاتدارانی ئێران چاوپۆشیان لە بوونی ئەرمەنە داشناکەکانی دۆستی بەریتانیا و کوردی دۆستی ئەرمەن دەکرد، ئەمەش بۆ تورکیا مایەی نیگەرانی بوو. بەڵام لەگەڵ ئەوەشـدا حکومەتی ئێران و تورکیا دەســـتیان بە وتوویژ کرد و وەك چاوەڕوانیش دەکرا بە ســـەرکەوتوویی کۆتاییهات. لە ئاکامی ئەم ڕێکەوتنەدا لە لە کۆتایی ئەیلولدا هێزەکانی تورکیا بۆ ناو ئێران چوون و لە لای پشـتەوە گەمارۆی هێزەکانی ڕاپەڕینیان دا. ڕەزا شـا، نەك هەر ئەو هاریکارییە کەمەی لە کوردەکان بڕی، بەڵکو هێزیشـی بۆ گرتنی ڕێگاوبانەکان نارد بۆ ئەوەی ڕێگە لە ئەگەری پەڕینەوەی ســـنور بۆ ناو خاکی ئێران لە ڕاپەڕیوانی کورد بگرن، یـەکێتی ســـۆڤێتیش ســـنورەکانی خۆی زۆر بـە توندی لە ڕووی کورددا داخســـتبوو. لە کۆتاییدا، لە ٢٣ حوزەیرانی ســـاڵی ١٩٣٠ دا ئێران بەیەکجارەکی دەســـتبەرداری ئاراراتی بچوك بۆ تورکیا بوو، لە بەرامبەردا ناوچەی خوارووتری دەستکەوت.(شەرەفکەندی،١٩٩٥: ١٥٦)

حکومەتی تورکیاش لە بەرامبەردا، لەســەر گفتوگۆ لەســەر پرسی ســنور، لەگەڵ دەســـەڵاتدارانی ئێرانی ڕێکەوت: تورکیا لە بەرامبەر ناوچەکانی باکور و ڕۆژهەڵاتی چیاکانی ئاگری، کە ڕێگای لەبەردەم هێرشـــکردن بۆ ســـەر بنکەکانی ڕاپەڕینەکە دەرکردەوە، دەســـتبەرداری ناوچە ســـنورییەکان بۆ ئێران دەبێت. لە ئاکامی ئەم ســـازشـــکردنەدا، هێزەکانی ســـوپای تورکیا توانیان گەمارۆی هێزەکانی ڕاپەڕینی کورد بدەن. دەسەڵاتدارانی تورك، لەگەڵ ئەوەشدا، کە نزیکەی ١٠٠ هەزار سەرباز و پتر لە ١٠٠ فڕۆکەی جەنگیی بۆ تێکشـکاندنی ڕاپەڕینەکە ناردبوو، بەڵام نەیانتوانی بە بێ هـاریـکاریی وڵاتانی دراوســـێ، بـەو ئـاکامـە بـگـەن کـە پێـی گـەیشـــتن. (زنار سلوبی،١٩٩٧: ١٥١)

دوا یەمین هێرشی هێزەکانی تورکیا لە ١٦ تەموزدا لە باکورەوە بوو. دوای ٣ ڕۆژ بەرزاییەکانی ســـەردار- بوولاغی، نێوان ئاراراتی بچوك و مەزنیان گرت، ئەمە بووە هۆی داخســتنی تاکە ڕێگەی پاشــەکشــەی ڕاپەڕیوانی کورد، هەربۆیە ناچاربوون لە ناوچەی جیاوازدا بڵاوە بکەن. بەم جۆرە، ڕاپەڕینی ئارارات(ئاگری) ســەرکوتکرا و لە خوێندا گەوزێنرا. سوپای تورك پتر لە ٢٠٠ گوند و ئاوایی کوردی وێرانکرد و، چەند هەزارێك ڕاپەڕیوی کوردی لەناوبرد. ژمارەی کوژراوان، بە خێزان و منداڵەوە ١٠-١٥ هەزارێك بوو. بێجگە لەوەی لە دادگای ئەدەنەش، کە ئایاری ١٩٣٢ دا دامەزرا، تایبەت بەوانەی لە ناوچەی ئاراراتدا بەدیل گیرابوون، فەرمانی لەســـێدارەدان بۆ ٣٠ کەس، و زیندانیی ٥٨ دەرکرد. (Гасратян,1990: 168)

لەگەڵ ئەوەشـدا ڕاپەڕینی ئارارات سـەرنەکەوت، بەڵام بۆ خۆی بەڵگەیەکی دیار و ئاشـــکرای هەراشـــبوون و پێگەیشـــتنی هوشـــیاریی نەتەوەیی کورد بوو، لەگەڵ پەیدابوونی هێزی سیاسیی ڕێکخەر و پلاندانەری ڕاپەڕیندا، ڕۆڵی کەسایەتیی ئایینی و شـێخەکان بۆ یەکەمجار لە مێژووی شـۆڕش و ڕاپەڕینەکانی کورددا، زۆر سـنوردار بوو.

٥.٢ هەڵوێستی سۆڤێت بەرامبەر بە خەباتی کورد لە بیستەکاندا

حکومەتی سـۆڤێتی لەوانەیە لە سـەرەتادا کەمێك هەڵوێسـتی دۆسـتانەی بەرامبەر دۆزی کورد لە تورکیادا هەبووبێت، بەتایبەتیش کاتێك لێنین هێشـــتا شـــتێکی هەر بەدەســـتەوە مابوو. ئەمەش دەتوانین بەپێی ئەو هەڵوێســـتە هەڵبســـەنگێنین، کە وەزیری دەرەوەی ڕوســـیای ســـۆڤێتی لە حوزەیرانی ١٩٢٠دا بە نامە بۆ ســـەرۆکی ئەنجومەنی تورکیا مستەفا کەمالی نووسیبوو:"حکومەتی سـۆڤێتی لایەنی پرینسـیپەکانی ســیاســەتی دەرەوەی حکومەتی تورکی تازەپێگەیشــتوو دەگرێت، بەتایبەتیش دانی مـاف بە کەمـایەتیە نەتەوەییەکان و لەناویانـدا نەتەوەی کورد لە ڕێگەی ڕیفرانـدۆمی گشــــتی ســــەربەخۆوە، کە مــافی چــارەی خۆنووســــین بەدەســــتبهێنێــت". (فۆاد ساکو،١٩٨٧:٤٥)

بەڵام یەکێتی ســـۆڤێت لە دوای مۆرکردنی ڕێکەوتن لەگەڵ تورکیا و ئێران ســـاڵی ١٩٢١، بەهیچ شـــێوەیەك ئامادەی پشـــتیوانیکردن و هاوکاریکردنی بزووتنەوە ڕزگاریخوازیی کورد نەبوو. هەڵوێستی حکومەتی سۆڤێتی سەبارەت بە پرسی کوردی پرۆتورکی و دژەکوردانە بوو، ئەمەش بە ئاشکرا لە دوو توێی چاپەمەنیەکانی بیستەکان

و ســیيەكانی ســەدەی بیســتەمدا بەدی دەكرێت. هەر بۆ نموونە، لە بارەی هۆكانی سەرهەڵدانی ڕاپەڕینی ساڵی ١٩٢٥ بە ڕێبەریی شێخ سەعید، لە ڕۆژنامەی"پراڤدا" لە ٢٦ شوباتی ١٩٢٥ دا، جەخت لەسەر ئەوە كرابوو، كە "ڕاپەڕینەكە ئاراستەیەكی كۆنەپەرستانەی هەیە و ئامانجی دژایەتی و تێكشكاندنی بزووتنەوە ناسیونالیستی- شۆڕشگێڕی توركیا بەپشتیوانیی وڵاتانی ڕۆژئاوایە. باس لە پەیوەندی نێوان فاكتەری ئایینی و ناوچەكانی ســەرهەڵدانی ڕاپەڕینەكە كرابوو: ناوچەكانی ڕۆژهەڵاتی توركیا- كە گردبوونەوەی توێژی كۆنپارێزی گروپە دەرەبەگ و فیوداڵەكان ڕۆڵی گەورەی هەبوو. هەر بۆ ئەمانیش زۆر ئاســان بوو، مێشــكی توێژە نەخوێنەوارەكانی كۆمەڵگە، لە جوتیاران و كۆچەرییەكان قۆرخ بكەن. هەروەها باس لە ڕۆڵی بەریتانیا، لە ڕێگەی موســڵەوە كرابوو، بەو پێیەی ڕاپەڕینەكە لە ناوچەكانی ســەر ســنوری عێراق دەســتپێكردووە و گوایە دەوڵەتی نوێی توركیا، "بەرهەمی" بزووتنەوەیەكی ڕزگاریخوازیی بووە و، ئینگلیزەكانیش بە نیازی ســەركوتكردنی ئەو بزووتنەوە "پێشــكەوتنخوازە" ڕاپەڕینی لە ناوچە ڕۆژهەڵاتیەكانی توركیا ڕێكخســتووە. هەروەها وڵاتانی ڕۆژئاوا، لە سیاسەتی پرۆتوركی یەكێتی سۆڤێتدا ئەوە دەبینن، كە ڕوسیای ســۆڤێتی هەوڵ بۆ بەهێزكردنی پێگەی خۆی لە قەفقاز و ســڕینەوەی تەواوی ڕۆڵی توركیا دەدات، و بەمەش دەیانەوێت درز لە نێوان یەكێتی ســۆڤێت و توركیا دروستبكەن. وەكو گروپی چەتە و ڕێگریش تەماشای بەشداربووانی ڕاپەڕینەكە، دژ بە ڕژێمی نوێ و سیاسیی مستەفا كەمالیان دەكرد، هەر بۆیە پێشنیاری ئەوەشیان دەكرد، كە دەبێت بێبەزەییانە وەك دوژمنانی شــۆڕش ســەریان پانبكرێتەوە.(هەورامی،٢٠٠٣: ١٢٢-١٢٣ و ١٢٧-١٢٨)

توێژەرانی مێژووناسی ســۆڤێتی، كە باسی ئەو قۆناغە دەكەن، زۆرتر لەژێر كاریگەریی ئایدیۆلۆژیای پارتی كۆمۆنیستی سۆڤێت و پابەندی ئەو سنوورانە بوون، كە بۆیان دانرابوو، هەر بۆیە، كاتێك باسی ڕاپەڕین و جووڵانەوەكانی كوردیان لەو ماوەیەدا دەكرد، مۆركێكی كۆنەپەرســتانە و بەكرێگیراوانەیان پێ دەدان. ئەمە جیا لەوەی ســەرچاوەی زانیارییەكانیشــیان، ئەو هەواڵ و بڵاوكراوانە بوون، كە حكومەتی كەمالیی بڵاویان دەكردنەوە.

لە ڕۆژنامەی"زاریا ڤۆستۆكا" لە ٤ نیسانی ١٩٢٥ یشدا، جەخت لەسەر ئەوە كرابووەوە، كە ئایدیۆلۆجیای ئایینی- ئەرگومێنتی ســیاســی ڕاپەڕیوانی كورد بوو، هەروەها هاتنەسەرتەختی عیسمەت پاشا كۆتایی بە "یاریەكانی" ســەرمایەی بێگانە دەهێنێت. بێجگە لەوەی، حكومەتی سۆڤێتی نەیدەتوانی چاو لە ئاست هاوكارییكردنی نێوان ڕاپەڕینی ئارارات و داشناكە ئەرمەنیەكان بنوقێنێت. لە گەرمەی ڕاپەڕینی ئارارات ساڵی ١٩٣٠ دەسەڵاتدارانی سۆڤێتی سەرقاڵی ڕاونان و سەركوتكردنی چالاكەكانی بزووتنەوە ناسیونالیستی لە ئەرمینیای سۆڤێتی بوون، سنورەكانیان لەگەڵ توركیادا، لە ناوچەی ڕوباری ئاراس، داخستبوو و بەهیچ شێوەیەك بواری پێگەیشتنی هیچ جۆرە یارمەتییەك لە كورد و ئەرمەنەكانی ســۆڤێت بۆ ڕاپەڕیوانی ئارارات نەدەدا.(شەرەفكەندی،١٩٩٥: ١٥٣)

بێجگە لە پەیوەندی دۆستانەی یەكێتی سۆڤێت لەگەڵ ئێران و توركیا، هاوكاریی و هاوپەیمانی نێوان ڕێكخراوە كوردییەكان و پارتی داشناكی ئەرمەنی، یەكێتی سۆڤێت هۆیەكی تریشــی بۆ دژایەتیكردنی ڕاپەڕینی كوردی هەبوو، كە لە نزیك ســنورەكانی باشوری سەریهەڵدابوو. ئەویش ئەو بایەخە بوو، كە ئینتەرناسیونالی دووەم، كە لە ڕێگەی ئەرمەنە داشــناكەكانەوە بە ڕاپەڕینی كوردی دابوو. ســەبارەت بەمە توێژەری ئازەربایجانی ئا. بوكشــپان لە كتێبەكەیدا"كوردەكانی ئازەربایجان" دەنوسێت:"تەنانەت دوژمنە چینایەتیەكانیشــیان لە ئینتەرناسیونالی دووم ناتوانن دان بەمەدا نەنێن. ئەمە زۆر بە ڕوونی، لە كاتی گفتوگۆكردنندا لەســەر پرسی كوردی بە پێی وتاری ئا. جەمالیان، نوێنەری پارتی داشــناك دەردەكەوت، كە لە پلینومی كۆمیتەی جێبەجێكردنی ئینتەرناسیونالی دوومدا، كە لە ٢٠-٢٥ ئابی ١٩٣٠ لە زیوریخ بەسترا. ئاشكرایە، كە پارتی داشناك وا چەند ساڵێكە، بە پێی ئەو سەرپشكییەی لە كۆمەڵەی خۆیبوونەوە لە لایەن شــێخ و فیوداڵە كوردەكانەوە پێی درابوو، ڕۆڵی ناوبژیوان و "پارێزەری كورد" دەبینی".(Букщпан,1932: 89)

هەڵوێســتی یەكێتی ســۆڤێت بەرامبەر بزووتنەوەی ڕزگاریخوازیی كوردی لەســەر ڕادەی دژایەتیكردنی نێوان یەكێتی سۆڤێت و ڕۆژئاوا دەستنیشاندەكرا. لەو دەمەدا لە مۆسكۆ، وەك هەوڵدان بۆ شێواندنی بارودۆخی ناوچە سنورییەكانی باشوری یەكێتی ســۆڤێت و هەروەها زیانگەیاندن بە هەردوو حكومەتی"دژە ئیمپریالیســتی" ئێران و توركیا، تەماشــای خەباتی گەلی كورد لە پێناوی بەدیهێنانی مافە نەتەوەكانیان دەكرد. ئەوەش، كە لە مۆســكۆ وەك بەشــێك لە نەخشــە و پلانی ڕۆژئاوا تەماشــای پرسی كوردییان دەكرد، دواتر، ئا. بوكشپان ڕوونی دەكاتەوە:"ئیمپریالیزمی ئینگلیزی سەرقاڵی ئامادەكردنی پەلامارێك بۆ ســەر وڵاتی ســۆڤێتە، لە كاتێكدا یەكێك لە بنكەكانی ئەم پەلامارە بۆ داگیركردنی پشــتەقەفقاز و داپچڕینی لە یەكێتی ســۆڤێت، دەبێت ئەو"كوردستانە سەربەخۆیە" بێت، كە دەمێكە نەخشێنراوە، و لە ڕۆژگاری ئێستاش بە تایبەتمەندییەكی زۆرەوە ستافێكی ئینگلیزی دەیبزوێنێت".(Букщпан,1932: 89)

شــوكری كایا، وەزیری دەرەوەی توركیا لە گفتوگۆیەكیدا لە ١٣ كانونی دووەمی ســاڵی ١٩٢٥ لەگەڵ ســوریتس، نوێنەری بڕواپێكراوی یەكێتی ســۆڤێت لە توركیا دەڵێت:"هەفتەیەك لەمەوپێش سمكۆ لە ســنوری ئێران پەڕیوەتەوە. ئەم كارە دەســتی ئینگلیزی تێدایە، ئینگلیزەكان، بە مەبەستی ئابڵوقەدان و گۆشەگیركردنی شێخ مەحمود سەرقاڵی ئامادەكردنی كارێكن لە كوردستان. من لەو باوەڕەدام، كە ئەمە هەڕەشە بۆ ئێمەش و بۆ ئێوەش دروست دەكات". نوێنەرەكەی سۆڤێتیش لە وەڵامدا ئاماژە بەوە دەدات، كە لە دیداری پێشــوویاندا وتوویەتی:"بۆچوونی خۆمانم لەســەر پرسی كورد، هەروەها مەترسی دەســتوەردانی ئینگلیزەكان لە كوردســتان پەیوەســت بەو كارەوە خستۆتە ڕوو. بەڵام ئەو مەترسیانە، نەك تەنیا بۆ ئێمە، بەڵكو بۆ ئێرانیش هەڕەشەن. لە گفتوگۆكانمدا لەگەڵ باڵوێزی ئێراندا گەیشــتمە ئەو بڕوایەی، كە ئەویش ئەمە بە ڕوونی دەبینێت".(Документы внещней политики 1925,1963: 53-61)

لە نامەی كۆمیســاری كاروباری دەرەوەی یەكێتی ســۆڤێت بۆ نوێنەری یەكێتی ســۆڤیت لە توركیا لە ٢٥ مارتی ســاڵی ١٩٢٥ بە ئاشــكرا ئەوە دەردەكەوێت، حكومەتی سۆڤێتی خەبات و ڕاپەڕینی كورد لەو كاتەدا بە هاندانی بەریتانیا و گوشاركردن بۆ ســەر حكومەتی توركیایە لە پرسی ویلایەتی موســڵ و نزیكبوونەوەی لە یەكێتی سۆڤێت دادەنێت. چیچێرین لەو نامەیەدا دەڵێت:"دیارترین سات لە پەیوەندییەكانمان لەگەڵ توركیادا لە ئێستادا ئەو بەرەوپێشچوونە بەرچاوەیە بە ئاراستەی نزیكبوونەوە لێیان. ئەمەش بەو گوشارەی بەریتانیادا دەردەكەوێت، كە بەردەوام لە بەهێزبووندایە، هەر لەو هۆشدارییەی تشرینی یەكەمەوە سەبارەت بە سنوورەكانی موسڵ دەست پێدەكات و بە ڕاپەڕینی كوردیش دەگاتە لوتكەكەی، كە هیچ گومانی تێدا نییە، ئەو ڕاپەڕینە بە هاندان و پشــتیوانی هەمەلایەنەی بەریتانیا دروســتبووە". (Документы внещней политики 1925,1963: 102)

وەك دەردەكەوێت هەڵوێستی سۆڤێت بەرامبەر بە كێشەی موسڵ بەلای توركیادا شكاوەتەوە و داكۆكی لە سیاسەتی حكومەتەكەی مستەفا كەمال بەرامبەر بە بەریتانیا ســەبارەت بەو پرســە دەكات، ئەمەش بە ئاشكرا لەســەر زاری چیچێرین لە خولی دووەمی كۆمیتەی ناوەندی جێبەجێكردنی یەكێتی ســۆڤێت لە ١٨ تشــرینی یەكەمی

سالّی ١٩٢٤دا دەربڕاوە، کە دەڵێت:"ناکۆکی نێوان تورکیا و بەریتانیا لەسەر موسڵ شێوەی چالاکی جەنگیی کراوەی بەخۆوە گرتووە. لەوە ناچێت، گفتوگۆکردن لەبارەی پرسی موسڵ لەلایەن کۆمەڵی گەلانەوە ئاکامێکی پتەوی هەبێت. زۆر بە ڕوونی دیارە، کە تورکیا، لەبەر خواستی ئینگلیزەکان و سەرمایەدارانی تر بۆ زەوتکردنی نەوتی موسڵ، دەستبەرداری بە شێکی گرنگی گەلەکەی نابێت".(Документы внещней политики1924,1963: 503)

هەرچەندە لە ئاکامی دانوستاندنی نێوان بەریتانیا و تورکیا لە ٥ تەموزی ١٩٢٦دا، تورکیا ڕێکەوتنێکی لەگەڵ بەریتانیا و عێراق مۆرکرد و بەپێی ئەم ڕێکەوتنە سنوری ویلایەتی موسڵ، کە بە کردەوە لە ڕۆژی مۆرکردنی پەیمانی لۆزانەوە دیاری کرابوو، بە هەندێك گۆڕانکارییەوە دەستنیشانکرا.(Документы внещней политики1925,1963: 763, п. 11)

هەر لەم ڕوانگەیەوە و لەژێر کاریگەریی پەیوەندییەکانی سۆڤێت لەگەڵ تورکیا و لە هەمان کاتدا بوونی ئازەری موساواتی توندڕەو لەناو دەسەڵاتی کۆماری ئازەربایجانی سۆڤێتیدا، بڕیار لە سەر هەڵوە شاندنەوەی کورد ستانی سۆڤێتی "کورد ستانی سور" درا.

شایانی باسە، کوردی پشتقەفقاز،کە زۆر بە گەرمیی پێشوازییان لە شۆڕشی ئۆکتۆبەر کردبوو، چاوەڕوانی ئەوەیان دەکرد، کە کانگایەکی نەتەوەیی سەربەخۆیان بۆ دروست بکرێت. ئەوە بوو لە کانونی دووەمی ساڵی ١٩٢٣دا سەرۆکایەتی ئەنجومەنی ناوەندیی ئازەربایجانی سۆڤێتی بڕیارێکی سەبارەت بە ئویێزد(قەزا) یکی کوردی دەرکرد و لە ٧ حوزەیرانی هەمان ساڵدا، فەرمانی"دامەزراندنی کوردستانی ئۆتۆنۆمی" دەرکرد، کە "ناوەند و سنوورەکەی، دوای دەستنیشانکردنی سنووەرەکانی ناگۆرنی قەرەباخی ئوتۆنۆمی دیاریی دەکرێت".

هەرچەندە لە ڕاستیدا ناوچەی کوردی لەنێوان ساڵانی ١٩٢٣ – ١٩٣٠دا هیچ ستاتوسی قەوارەیەکی خاوەن ئۆتۆنۆمی نەبوو. هەرچی تێرمینی "کوردستان"یشە، واتایەکی ئەتنۆگرافیی هەبوو، بەڵکو بۆ دیارییکردنی ناوچەیەکی ئازەربایجان بوو، کە کورد بە چڕیی و پێکەوەیی تێیدا دەژیان، کە ٣٠% هەرێمەکەیان پێك دەهێنا. (Бугай,1993: 40)

بەڵام ناسیونالیستەکانی ئازەربایجان، هەرچەندە کارتی کۆمۆنیستیان لە گیرفاندا بوو، بیریان دەکردەوە، کە چۆن دەبێت لە تورکیا بگوترێ، کورد و زمانی کوردی نییە، لە هەمان کاتیشدا لە ئازەربایجان ناوچەی کوردان و زمانی کوردی و قوتابخانەی کوردی هەبێت، هەر بۆیە بە شێوەیەکی نائاشکرا و بەنهێنی هەموو شتێکیان لەناوبرد و هاتنەسەر ئەو بڕیارەی، کە کورد لە ئازەربایجانیش نییە.(دێرك کینان،٢٠٠٠: ٥١)

بەهۆی ئەم سیاسەتە شۆڤێنیانەوە، گرژیی و ئاڵۆزییەکانی نێوان کورد و دەسەڵاتدارانی ئازەربایجان ڕۆژبەڕۆژ توندتر دەبوو. زۆر لەو کوردانە لە ئەنجامی تواندنەوەی سیاسییەوە کران بە ئازەریی و ڕەوشەکە گەیشتە ئەوەی لە زۆر گوند و ناوچەی ئازەربایجاندا بەکارهێنانی زمانی کوردی قەدەغە کرابوو، هەر بۆ نموونە لە شارۆچکەی کەمالیی ناوچەی لاچیندا، لەژێر گوشاری موساواتییەکاندا زمانی کوردی قەدەغە کرا و پرۆسەی تواندنەوە تەنانەت کاتی ڕاگەیاندنی کورد ستانی سۆڤێتیش هەر بەردەوام بوو.(Бугай,1993: 40) لە ئایاری ساڵی ١٩٣٠شدا بڕیاری هەڵوەشاندنەوەی هەموو ناوچە بەڕێوەبەرایەتییەکانی ئازەربایجان درا و لەو ڕاگەیاندنەی لە ٢٥ ئایاردا لەلایەن سەرۆکایەتی ئەنجومەنی ناوەندیی ئازەربایجانی سۆڤێتییەوە دەرچووبوو، هاتبوو، کە "دەبێت لەناو سنوری هەرێمی قەرەباخدا هەرێمێکی سەربەخۆی کوردستان دروست بکرێت، کە لەناو سنوری قەزای کوردی پێشوو لەگەڵ ناوچەی زەنگیلان و بەشێك لە ناوچەی جوبرایلیی و ناوەندەکەی شاری لاچین بێت". (Бугай,1993: 41) بەڵام دواتر ئەم بڕیارە جێبەجێ نەکرا و بە تەواوەتی کوردستانی سوریان هەڵوەشاندەوە . یەکێك لە هۆکارە سەرەکییەکانی ئەم هەڵوەشاندنەوەیە، ئەوە بوو، کە یەکێتی سۆڤێت، وەك جارانی تر، دەیویست درێژە بە پەیوەندییە باشەکانی خۆی لەگەڵ تورکیا بدات،لەکاتێکدا تورکیا توشی کێشەی ڕاپەڕینی کورد ببوو.

دەرئەنجام

ڕوسیای سۆڤێتی، کە لە ئەنجامی شۆڕشی ئۆکتۆبەری ساڵی ١٩١٧دا لەسەر بەشی زۆری خاکی ئیمپراتۆریی ڕوسیا دروستبوو، لەگەڵ ئاشکراکردنی بەندە نهێنییەکانی پەیمانی سایکو – پیکۆی ساڵی ١٩١٦دا، پەیمانی برێستی ساڵی ١٩١٨ لەگەڵ ئەڵمانیا و دەوڵەتی عوسمانییدا، بەپێچەوانەی خواستی وڵاتانی ئەنتانت بەست؛

ئەڵمانیا و دەوڵەتی عوسمانیی پابەندی ئەو ڕێکەوتنە نەبوون، هاوکات لەگەڵ هێرش و پەلاماری وڵاتانی ئەنتانت و هاوکارییکردنی نەیارانی ناوخۆیی حکومەتی سۆڤێتی، بۆ ماوەیەك داگیریان ناوچەکانی ڕۆژئاوا و باشوری ڕوسیایان داگیرکرد؛

لە ئاکامی ئەو پەلامار و داگیرکارییەنەدا، لە باشوری ڕوسیا چەند کۆمارێکی دژی بەلشەڤیکەکان لە ئازەربایجان، ئەرمینیا و گورجستان دروستبوون؛

دوای کۆتایی جەنگی جیهانیی یەکەم و سەپاندنی کۆمەڵێك مەرجی سەخت بەسەر دەوڵەتی عوسمانیی و داگیرکردنی بەشێکی زۆری خاکەکەی لە تورکیای هاوچەرخدا، لە ڕۆژهەڵاتی تورکیادا بزووتنەوەیەکی ڕزگارییخوازیی نەتەوەیی بە ڕێبەری مستەفا کەمال و بە هاوکاریی کورد سەری هەڵدا، کە یەکێك لە هەنگاوەکانی، نزیکبوونەوە لە ڕوسیای سۆڤێتی و مۆرکردنی پەیمانی دۆستایەتی بوو؛

حکومەتی ئەنجومەنی میللی باڵای تورکیا توانی بە هاوکاریی هەمەلایەنەی سۆڤێتی بەسەر هێزەکانی بەریتانیا و یۆناندا سەربکەوێت و وڵاتانی ڕۆژئاوا ناچار بکات، پەیمانی سیڤر پێشێل بکەن و لە جێگەی ئەو پەیمانی لۆزان ببەستن، کە بە زیانێکی زۆر بۆ کورد دەگەڕایەوە؛

لە دوای جەنگی جیهانیی یەکەم دەرفەتێکی باش بۆ کورد بۆ بەدیهێنانی مافەکانی دروستبوو، بەڵام جگە لە نەبوونی ڕێکخراوی سیاسی سەرانسەری و یەکێتی، سیاسەتی دیماگۆگیانەی ڕژێمی کەمالی و پشتیوانیی فرەلایەنی سۆڤێت، بە چەك و کەرەسەی جەنگییشەوە بوونە هۆی شکستهێنان و دامرکاندنەوەی ڕاپەڕینەکانی کورد بە درێژایی ساڵانی ١٩٢٠-١٩٣٠؛

کاریگەریی پەیوەندییەکانی نێوان ڕوسیای سۆڤێتی و تورکیا نەك تەنیا لەسەر کوردی باکور، بەڵکو کوردی پشتقەفقازیش هەبوو، بەوەی بووە یەکێك لە هۆ سەرەکییەکانی هەڵوەشاندنەوەی قەوارەی کوردی ناسراو بە کوردستانی سور یان سۆڤێتی؛

بەم شێوەیە، مێژووی پەیوەندییەکانی نێوان ڕوسیا و دەوڵەتی عوسمانی، یەکێتی سۆڤێت و کۆماری تورکیا، لە کاتی شەڕ و ئاشتیشدا لە خولگەی بەرژەوەندی دەوڵەتی جیۆپۆلیتیکی و ئابووری، ئازادی هاتوچۆ بەرەو دەریاکانی باشور و کۆنترۆڵکردنی دەروازە ئاوییەکاندا دەسوڕایەوە. تەنانەت پرسی کوردیش، کە جارجارە لەناو نەخشەی سیاسیی ڕوسیا و یەکێتی سۆڤێتدا دەردەکەوت، یەکێك لە ئامڕازەکانی بەدەستهێنان و پتەوکردنی بەرژەوەندییە نەتەوەییەکاندا بوو. بەپێی شێوەی پەیوەندیش لەگەڵ تورکیا، هەڵوێستی سۆڤێت بەرامبەر کورد دەگۆڕدرا.

سەرچاوەکان

کتێب:

بە زمانی کوردی

ئەفراسیاو هەورامی، ڕاپەڕینی شێخ سەعید. سلێمانی- ٢٠٠٣.
ئەفراسیاو هەورامی، کوردستانی پشت قەفقاز، (دۆسیەی تاوانەکانی ڕژێمی سۆڤێت بەرامبەر بە کوردەکانی ئەو وڵاتە)، سلێمانی – ٢٠٠٦.
بلەچ شێرکۆ، پرسی کوردی. ئێران-١٩٩٠. وەرگێڕان: حەمەی حەمە باقی
دیرك کینان، کورد و کوردستان لەنێوان بەرداشی داگیرکەراندا. وەرگێڕان: سەلام ناوخۆس، چاپخانەی کاڵێ، ٢٠٠٠.
حەسرەتیان م. ئە.، یاسا دەستوورییەکانی تورکیا و کورد لە سەردەمی نوێدا، وەرگێڕانی لە ڕووسییەوە: د. دلێر ئەحمەد، سلێمانی – ٢٠٠٧.
کەمال مەزهەر، چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد. بەغدا- ١٩٨٥. بەرگی یەکەم.
میهرداد ئیزەدی، چەردە باسێك لەبارەی کوردانەوە. وەرگێڕان: ئەمین شوانی، سەردەم، سلێمانی،٢٠٠٧.
نوری دەرسیمی، دەرسیم لە مێژووی کوردستاندا. هەولێر-٢٠٠١.
عەلی سەیدۆ گەورانی، لە عەمانەوە بۆ ئامێدی«گەشتێك بە کوردستانی باشوردا». سلێمانی- ٢٠٠٠.
سادق شەرەفکەندی، کورتەیەکی مێژووی بزووتنەوە نەتەوەییەکانی کورد. ستۆکهۆڵم- ١٩٩٥.

بە زمانی فارسی

عبدالرحمن قاسملو(دکتر). کردستان و کرد. ترجمه: طه عتیقی، APEC، سوئید- ١٩٩٦.

بە زمانی عەرەبی

أحمد داود أوغلو، العمق الاستراتيجي، موقع تركيا و دورها في الساحة الدولية، ترجمة: محمد جابر ثلجي و طارق عبدالجليل، مراجعة: بشير نافع و برهان كوروغلو، مركز الجزيرة للدراسات، بيروت – ٢٠١٠.
أحمد نوري النعيمي، الدكتور، العلاقات التركية الروسية دراسة في الصراع و التعاون، ط الأولى، عمان – ٢٠١١.
أستراجيان كريكور، تأريخ الثقافة و الأدب الأرمني. الموصل-١٩٥٤.
جواهر لال نهرو، لمحات من تأريخ العالم، نقله الى العربية لجنة من الأساتذة الجامعيين. طبعة جديدة مراجعة و منقحة، بيروت- ١٩٨٣.
فاضل رسول. كردستان و السياسة السوفيتية في الشرق الأوسط، ترجمة عن الألمانية: غسان نعسان، مراجعة: ماموستا جعفر، مكتب الفكر و الوعي اوك، السليمانية – ٢٠٠٨.
فؤاد ساكو. الاسس القانونية لحق الشعب الكوردى في تقرير المصير، ديترويت – ١٩٨٧.
زنار سلوبي. المسألة الكردية – ٦٠ عاما من النضال المسلح للشعب الكردي ضد العبودية. ت. د،عزالدين مصطفى، بيروت- ١٩٩٧.
قادر سليم شمو، موقف الكرد من حرب الاستقلال الترك(١٩١٩- ١٩٢٢)، الطبعة الاولى، دهوك – ٢٠٠٨.
معمر فيصل سليم خولي، العلاقات التركية الروسية من ارث الماضي الى آفاق المستقبل، مركز العربي للابحاث و دراسة السياسات، بيروت – ٢٠١٤.
محمد خليل أمير، علاقة الأكراد بمذابح الأرمن، بدون سنة و مكان الطبع.

بە زمانی ڕوسی

Артур **Цуциев**, Атлас этнополитической истории Кавказа(1774- 2004), Издательство Европа, Москва – 2006.
Березкин А. В. и др. История Внешней политикей СССР. Том первый (1917 – 1945Наука. Москва – 1980.
Богатуров А. Д., Системная история международных отношений в 4 – х томах !918- 1991. Т 1. События 1918 -1 945.. Москва – 2000.
Букшпан А., Азербайджанские курды. Баку- 1932.
Бугай Н. Ф., Броев Т. М., Броев Р. М..Советские курды: время перемен, Москва – 1993.
Варатян Э. Г., Арам Али Мустафа, Курдская проблема и позиция России(СССР) в XIX – первой трети XX в., Краснодар – 2007.
Гасратян М. А. И др., Курдское движение в новое и новейшее время. Москва- 1987.
Гасратян М. А., Курды Турции в новейщее время. Москва – 1990.
Киссинджер Генри, Мировой порядок, Издатедьство АСТ, Москва – 2015
Коковцов В.Н. Из моего прошлого 1903-1919 г. т II. Издане журнала иллюстриованная Россия — Париж, 1933.
Лазарев М. С. Курдистан и курдский вопрос(1923 – 1945) РАН. ИВ. Восточная литература, Москва- 2005.29
Лазарев М. С, Крушение турецкого господства на Арабском Востоке 1914-1918 гг., Москва – 1960.
Лазарев М. С, Империализм и курдский вопрос (1917-1923 гг)., Москва – 1989.
Ульченко Н. Ю. Российско – турецкие отношения, современное состояние и переспективы. ИВ. Москва – 2003.
Поцхверия Б. М. Турция между двумя мировыми войнами. Очерки внешней политики. Москва- 1992.
Сидоров А. Ю., Клейменова Н. Е. История международных отношений 1918-1939 гг., Москва – 2006.

بەڵگەنامە ئەرشیفیی و ڕەسمییەکان

Министерство иностранных дел СССР. Документы внещней политики. Т. I, 7 ноября 1917 г. — 31 декабря 1918 г., Государственное издательства Политической литературы. Москва - I959.
Министерство иностранных дел СССР. Документы внещней политики 1921 – и, Государственное издательства Политической литературы. Москва - I960. А. А. Громыко (Председатель Комиссии)
Министерство иностранных дел СССР. Документы внещней политики 1924 – и, Государственное издательства Политической литературы. Москва - I963. А. А. Громыко (Председатель Комиссии)
Министерство иностранных дел СССР. Документы внещней политики. Т. 8,1 января — 31 декабря 1925. Москва – 1963

گۆڤار و ڕۆژنامە

Журнал (Дружба) № 05. Камиран Бадирхан. Москва – 2003.
Заря Востока,1929.4.19

پێگەی ئەلکترۆنی

http://www.ataa.org/news/spotlight-peace-treaty-of-lausanne-and-the-end-to-armenian-aspirations/
КонституцияТурции(1924г.): https://legalns.com/download/books/cons/turkey.pdf
Отношения между Россией и Турцией в контексте межцивилизационных взаимодействи/ Егоров Валерий:
http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/EGOROV-Valery-
Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций с иностранными государствами, Москва- 1935.: http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000129/st037.shtml
Потемкин В.П., Дипломатии. Всемирная история дипломатии одноименной книги под редакцией В.П. Потемкина: http://www.diphis.ru/istoriya_diplomatii-c2.html
Широкорад А. Б. Россия — Англия: неизвестная война. 1857–1907. М. АСТ, 2003.: http://militera.lib.ru/h/shirokorad_ab2/index.html
https://www.britannica.com/biography/Kemal-Ataturk.